

2. Rész

Kozmológia a 21. században

A FIRAS spektrum

A hőmérsékleti sugárzás spektrumát a Planck-féle eloszlás írja le

$$d\varepsilon(f, T) = 8\pi \frac{(kT)^4}{(hc)^3} \frac{x^3 dx}{e^x - 1} \quad x = \frac{hf}{kT}$$

$$\varepsilon_\gamma(T) = \int_0^\infty d\varepsilon(f, T) = cT^4 \quad \text{Stefan-Boltzmann}$$

$$E_\gamma = \frac{h}{\lambda} \quad \& \quad \forall \lambda \propto R \quad \Rightarrow \quad kT = \langle E_\gamma \rangle \propto \frac{1}{R}$$

$$\rho c^2 = \varepsilon \propto \frac{1}{R^n}$$

sugárzás:	$n = 4$
anyag:	$n = 3$
kozmológiai állandó:	$n = 0$

A FIRAS spektrum

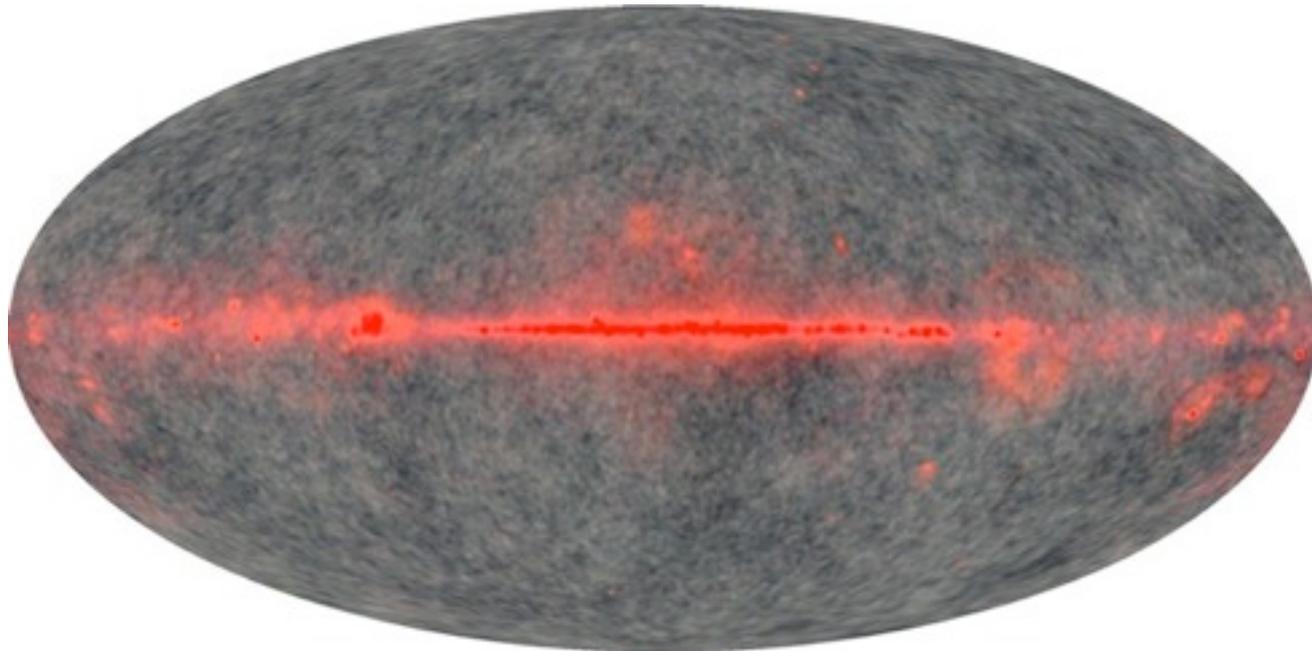
A hőmérsékleti sugárzás spektrumát a Planck-féle eloszlás írja le

$$d\varepsilon(f, T) = 8\pi \frac{(kT)^4}{(hc)^3} \frac{x^3 dx}{e^x - 1} \quad x = \frac{hf}{kT}$$

$$n_\gamma(T) = \int_0^\infty \frac{d\varepsilon(f, T)}{hf} = 8\pi \frac{(kT)^3}{(hc)^3} \int_0^\infty \frac{x^2 dx}{e^x - 1} =$$

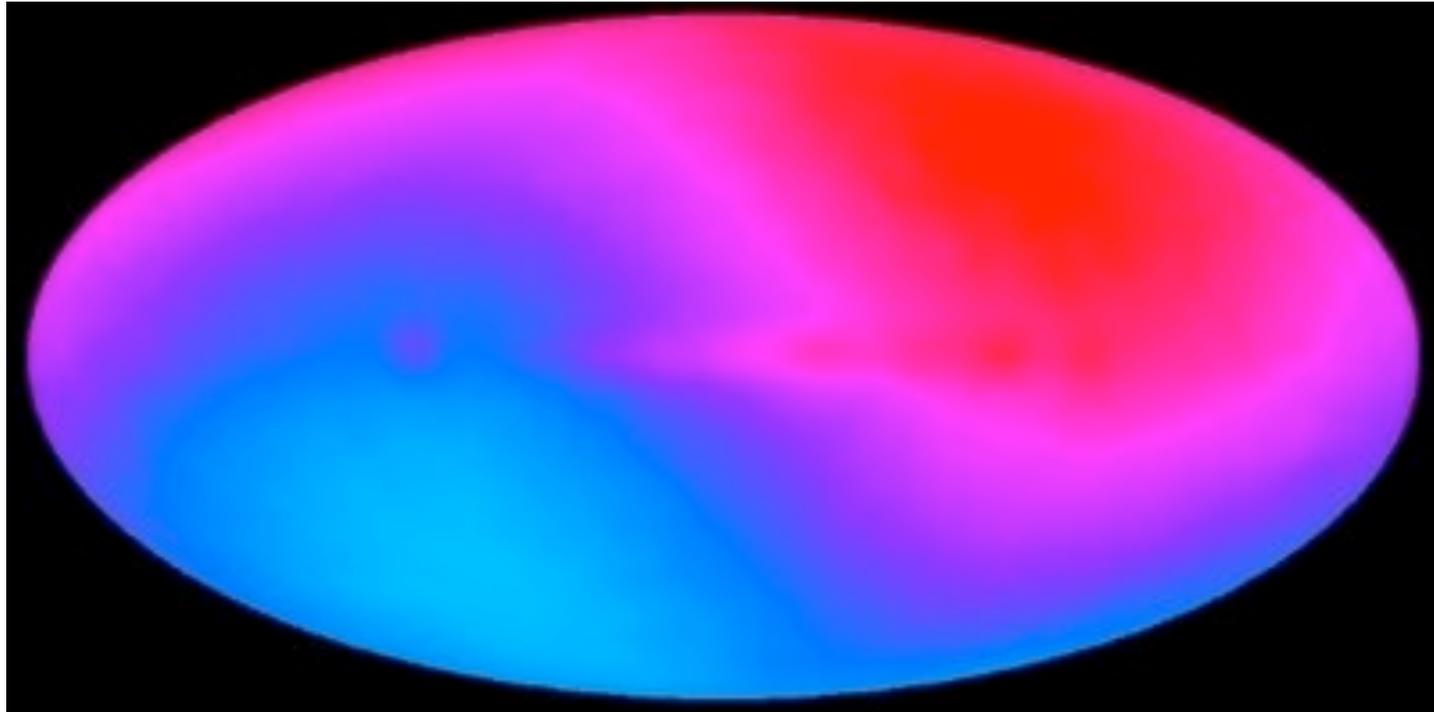
9. kérdés: Mekkora a nukleáris részecske/foton arány?

Izotrópnek látta-e a COBE VE-t?

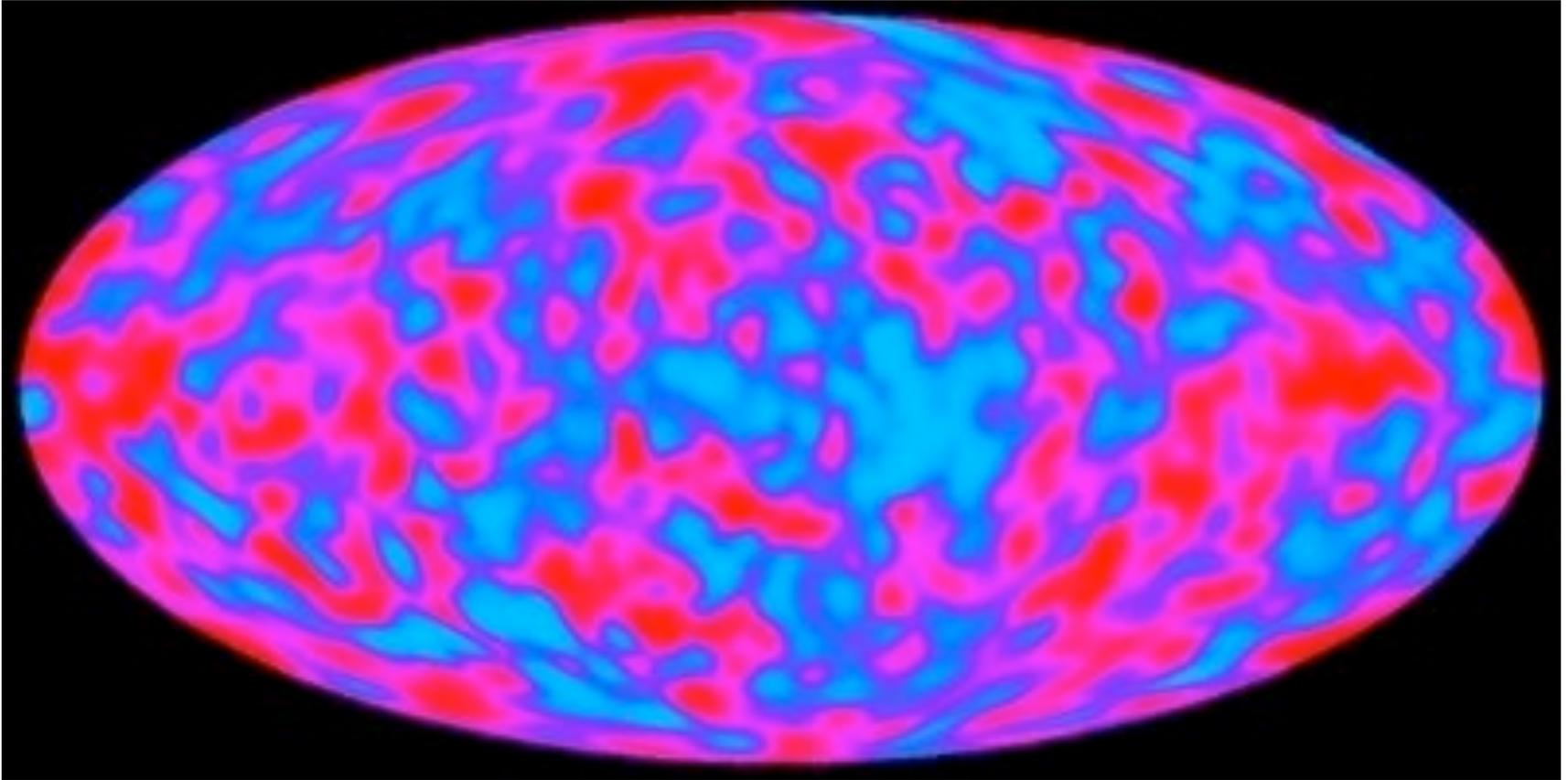
A Tejút hatását le kell vonni

Izotrópnak látta-e a COBE VE-t?

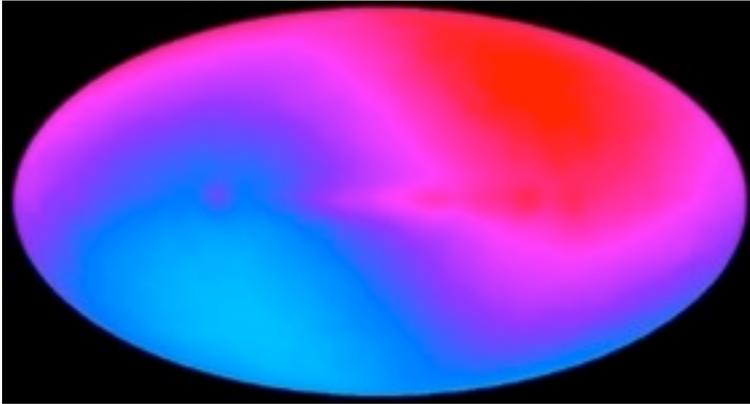
A dipólus anizotrópia a Föld mozgásának
következménye (szintén le kell vonni)

A COBE felfedezése

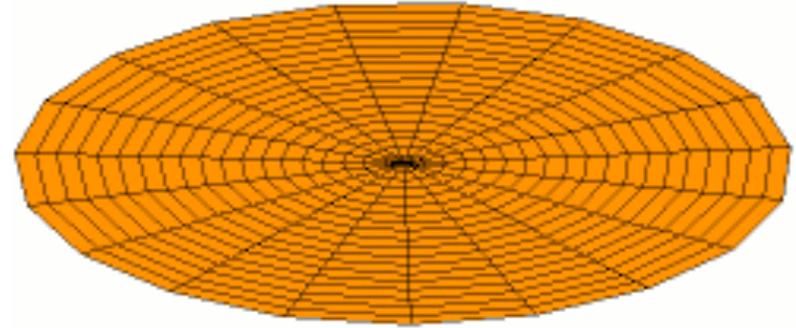

A piros és kék tartományok hőmérséklet különbsége 10^{-5}K
(0,01mm-es hullámok az uszodában)

Multipólus sorfejtés

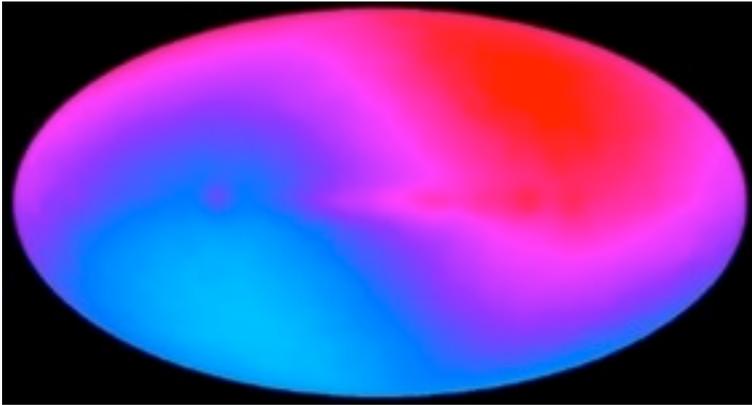

$l=1$

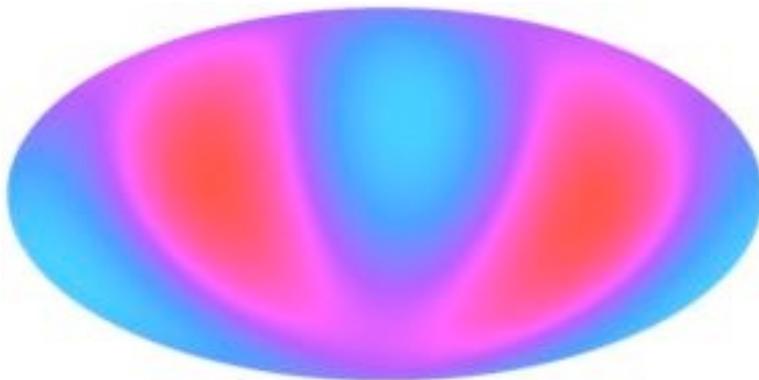
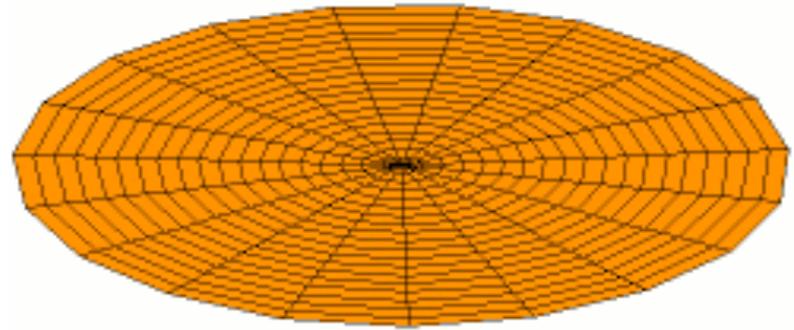

$$T(\vartheta, \varphi) = \sum_{\ell, m} a_{\ell m} Y_{\ell m}(\vartheta, \varphi)$$

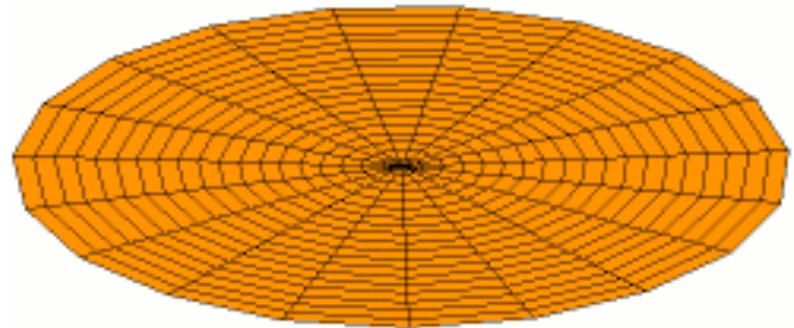
Multipólus sorfejtés

$l=1$

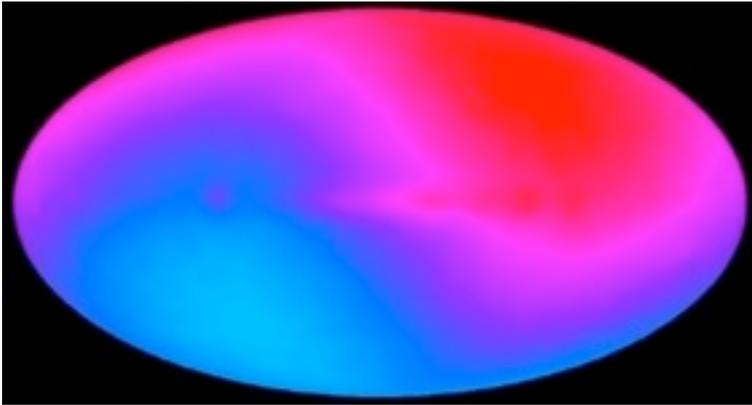

$l=2$

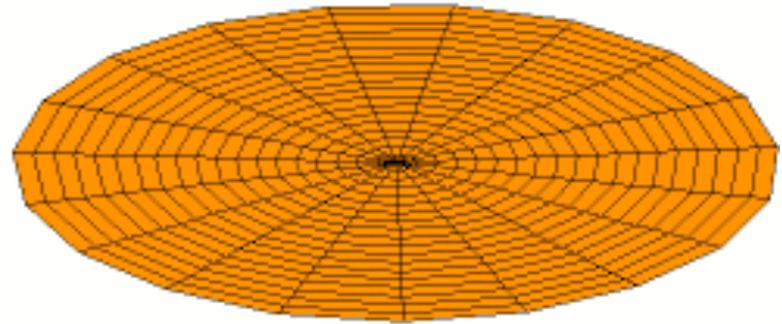

$$T(\vartheta, \varphi) = \sum_{l,m} a_{lm} Y_{lm}(\vartheta, \varphi)$$

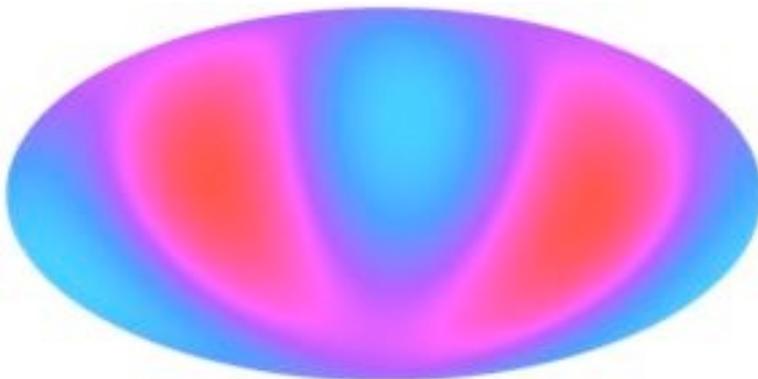
Multipólus sorfejtés

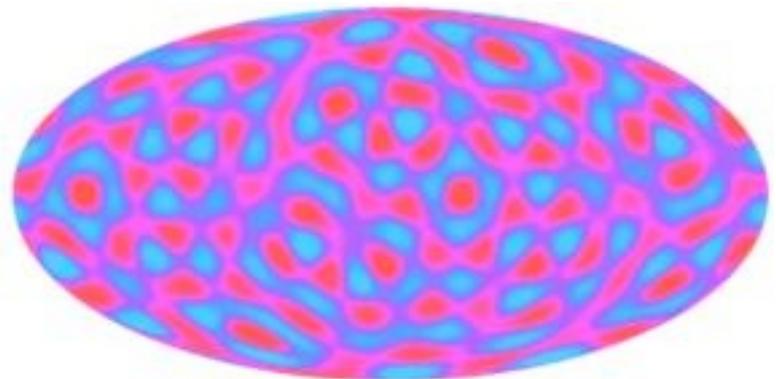
$l=1$

$l=4$

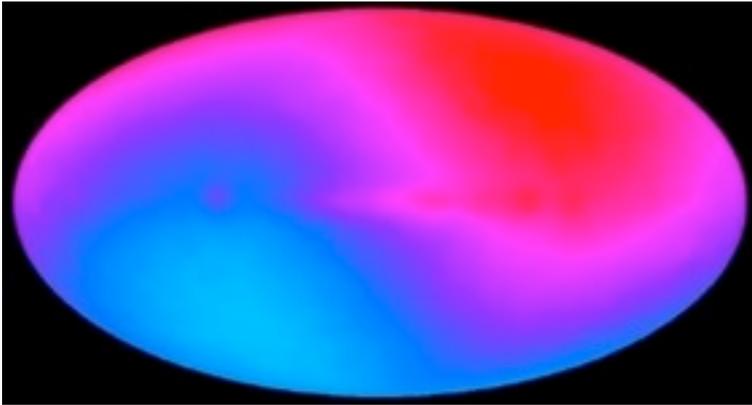
$l=2$

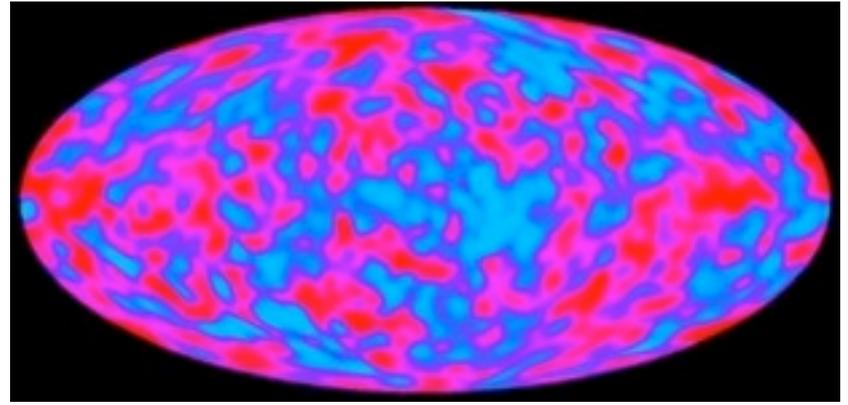
$l=16$

$$T(\vartheta, \varphi) = \sum_{l,m} a_{lm} Y_{lm}(\vartheta, \varphi)$$

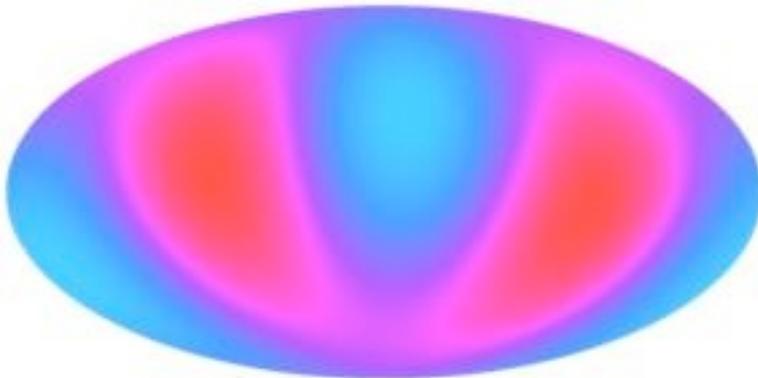
Multipólus sorfejtés

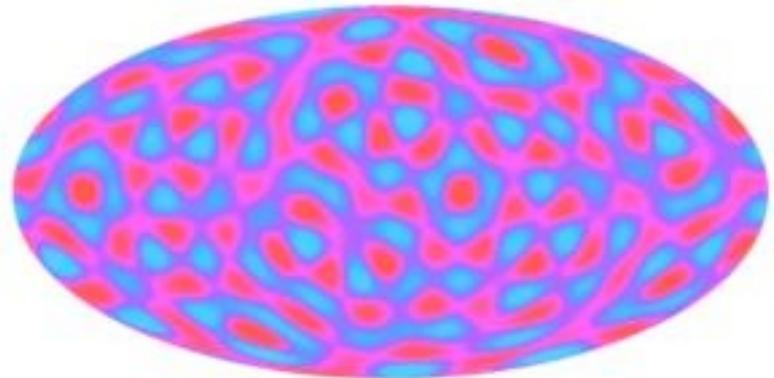
$l=1$

$\sum_l$

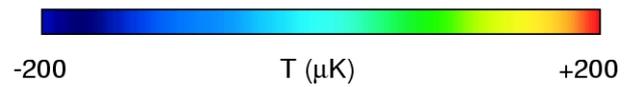
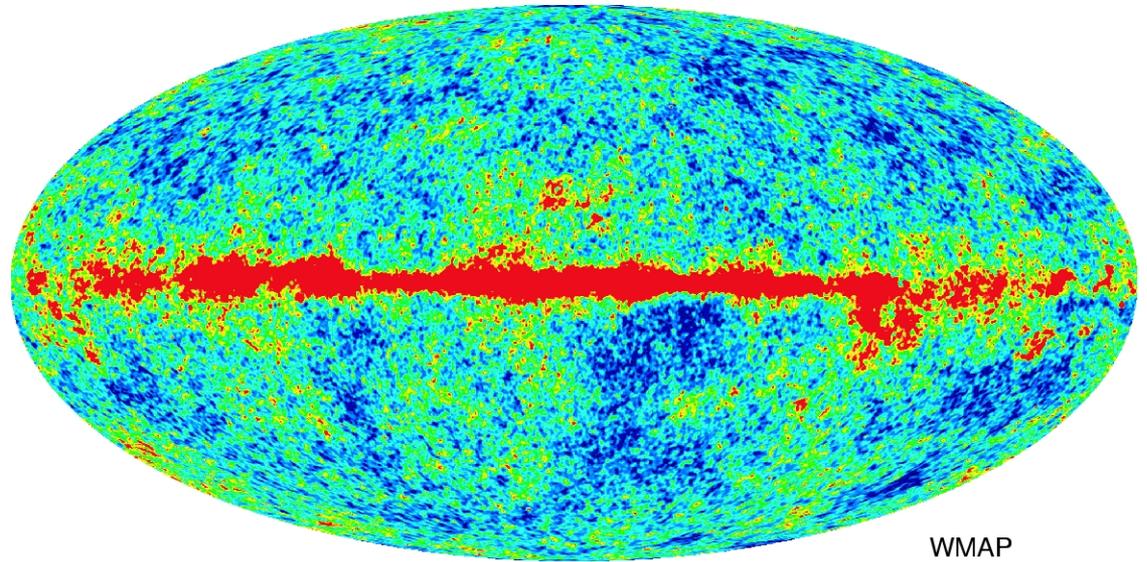
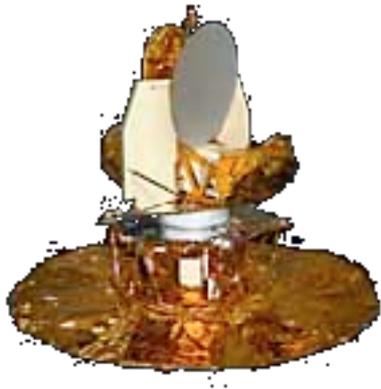
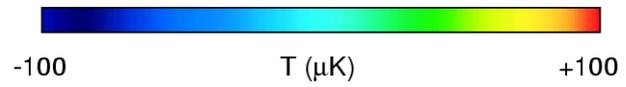
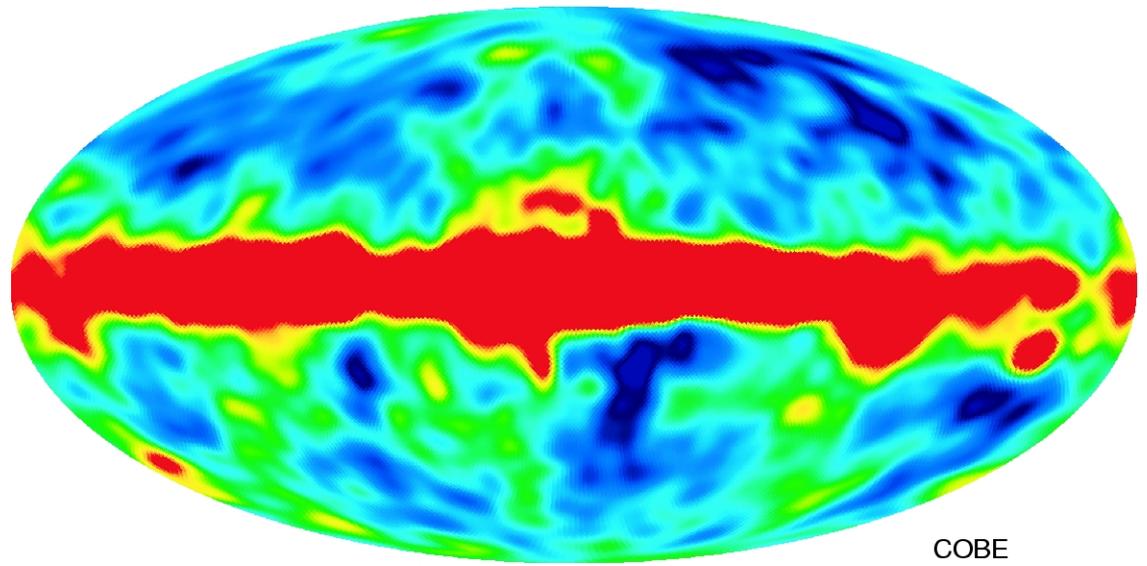

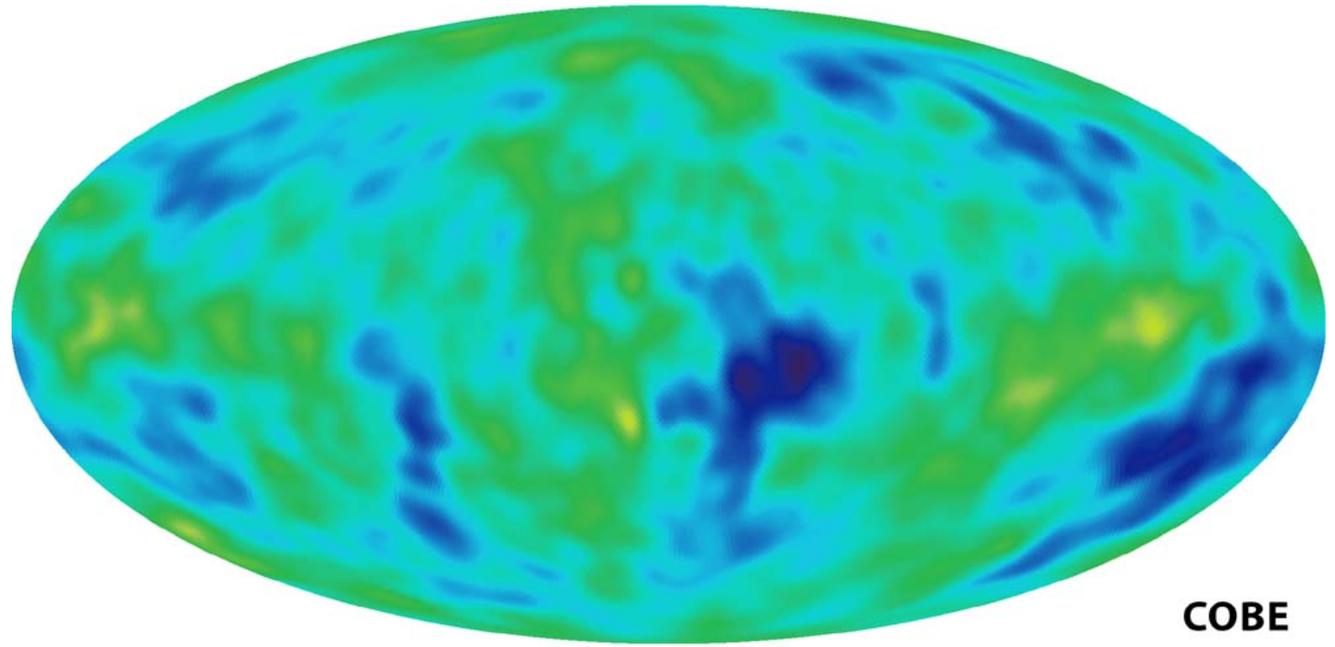
$l=2$

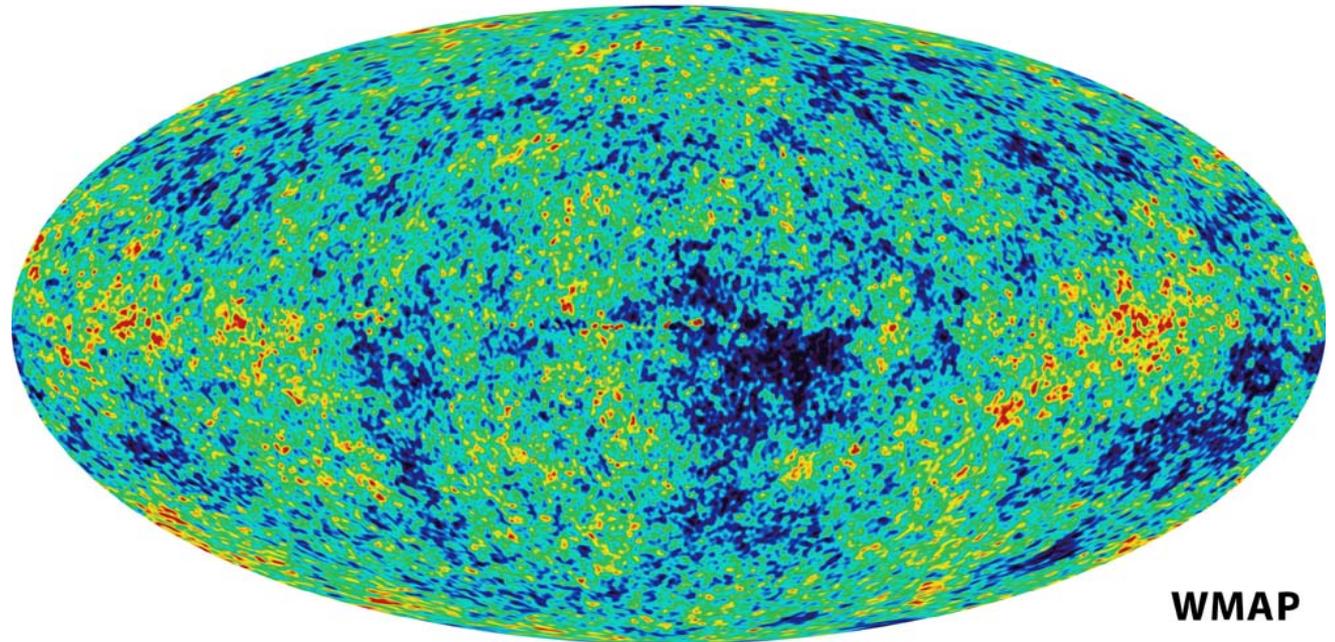
$l=16$

$$T(\vartheta, \varphi) = \sum_{l,m} a_{lm} Y_{lm}(\vartheta, \varphi)$$

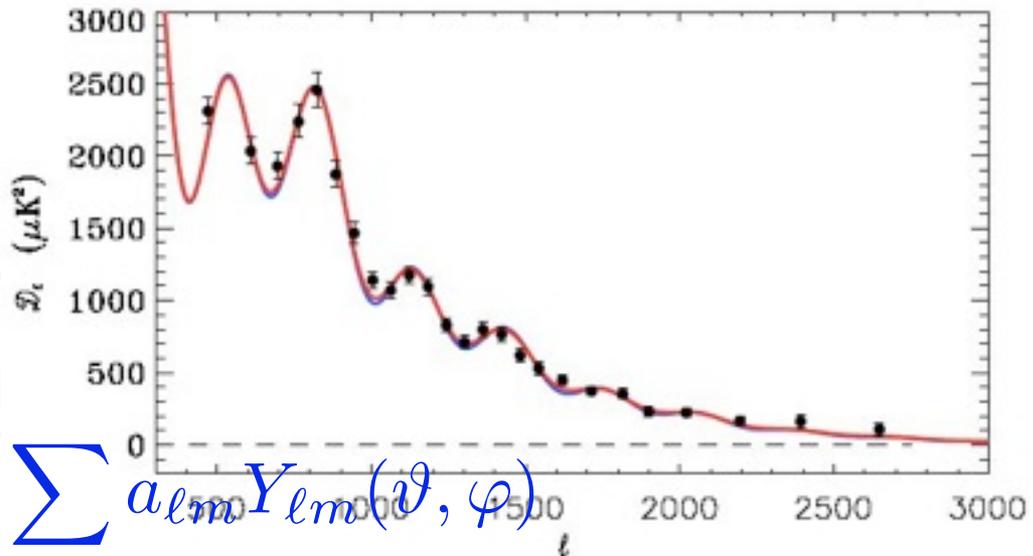
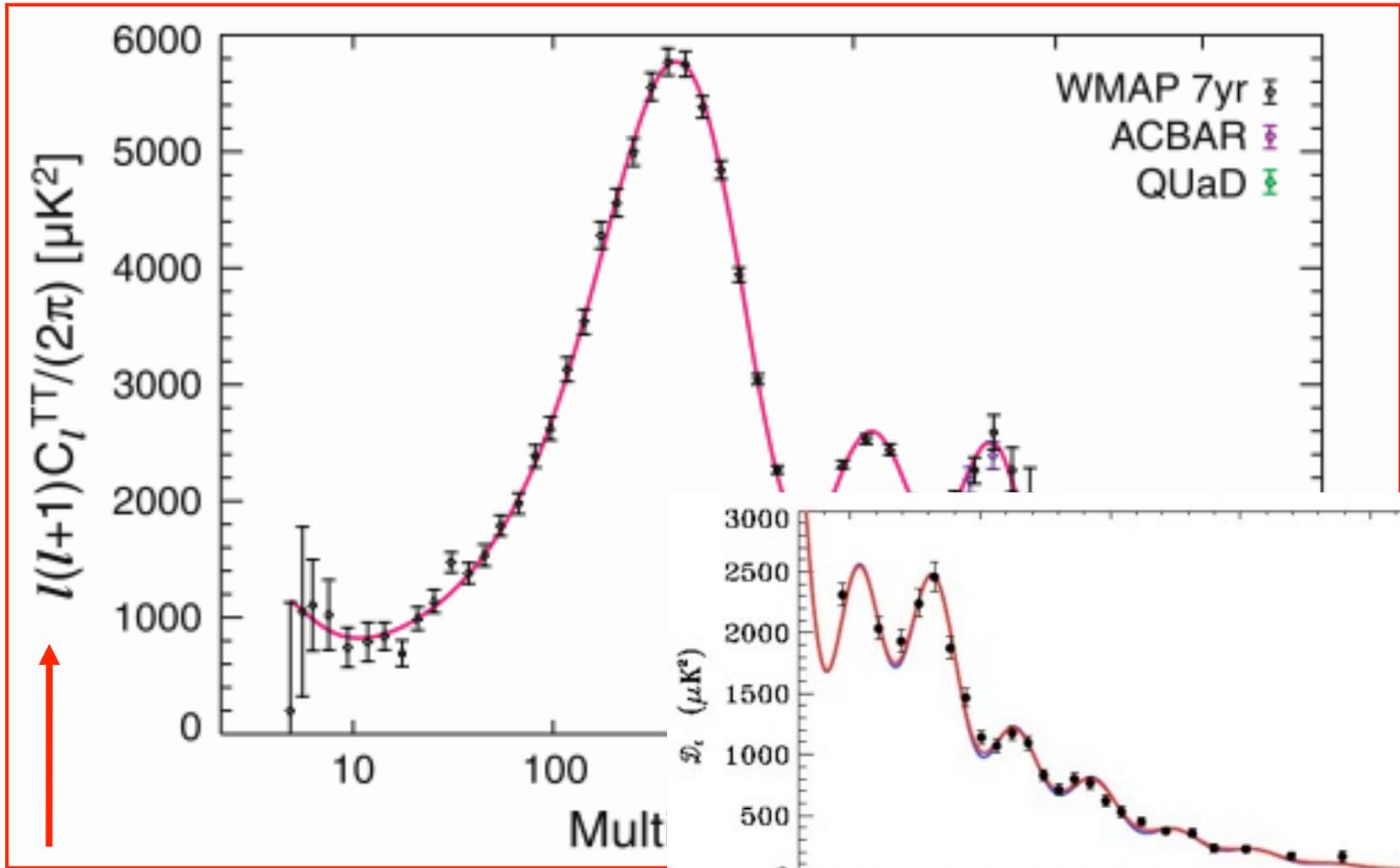

COBE

WMAP

Power spectrum

$$l \sum_m a_{lm}^2$$

$$T(\vartheta, \varphi) = \sum_{l,m} a_{lm} Y_{lm}(\vartheta, \varphi)$$

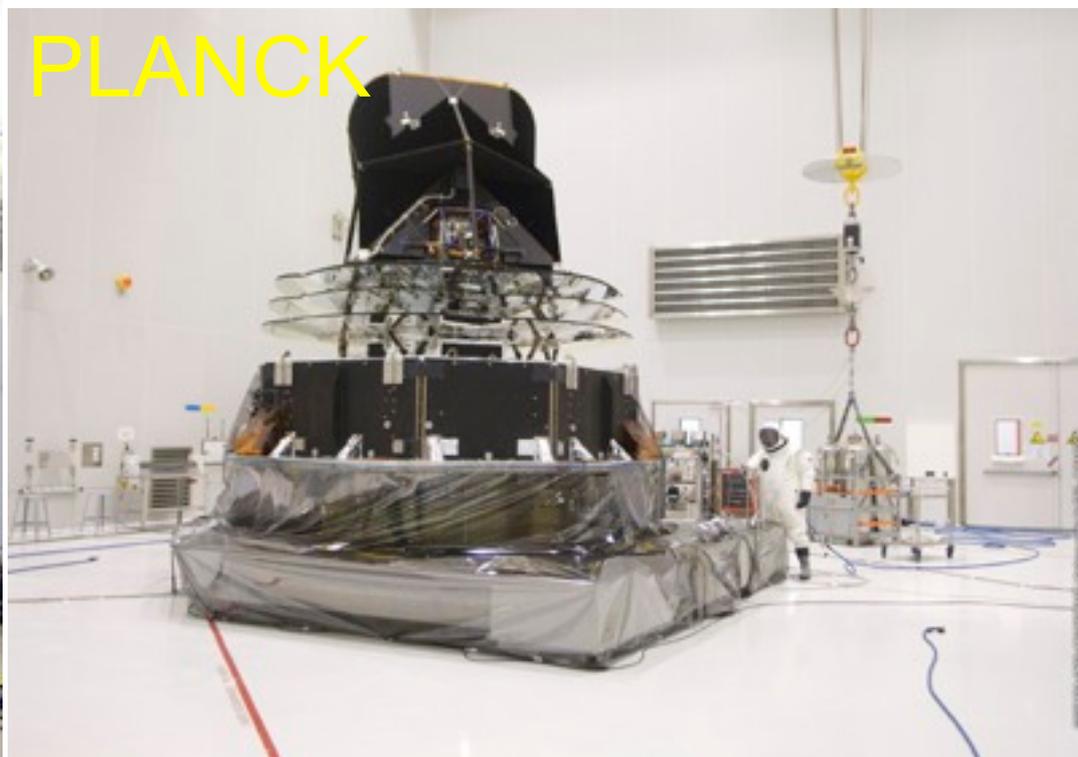
Felső légköri kísérletek

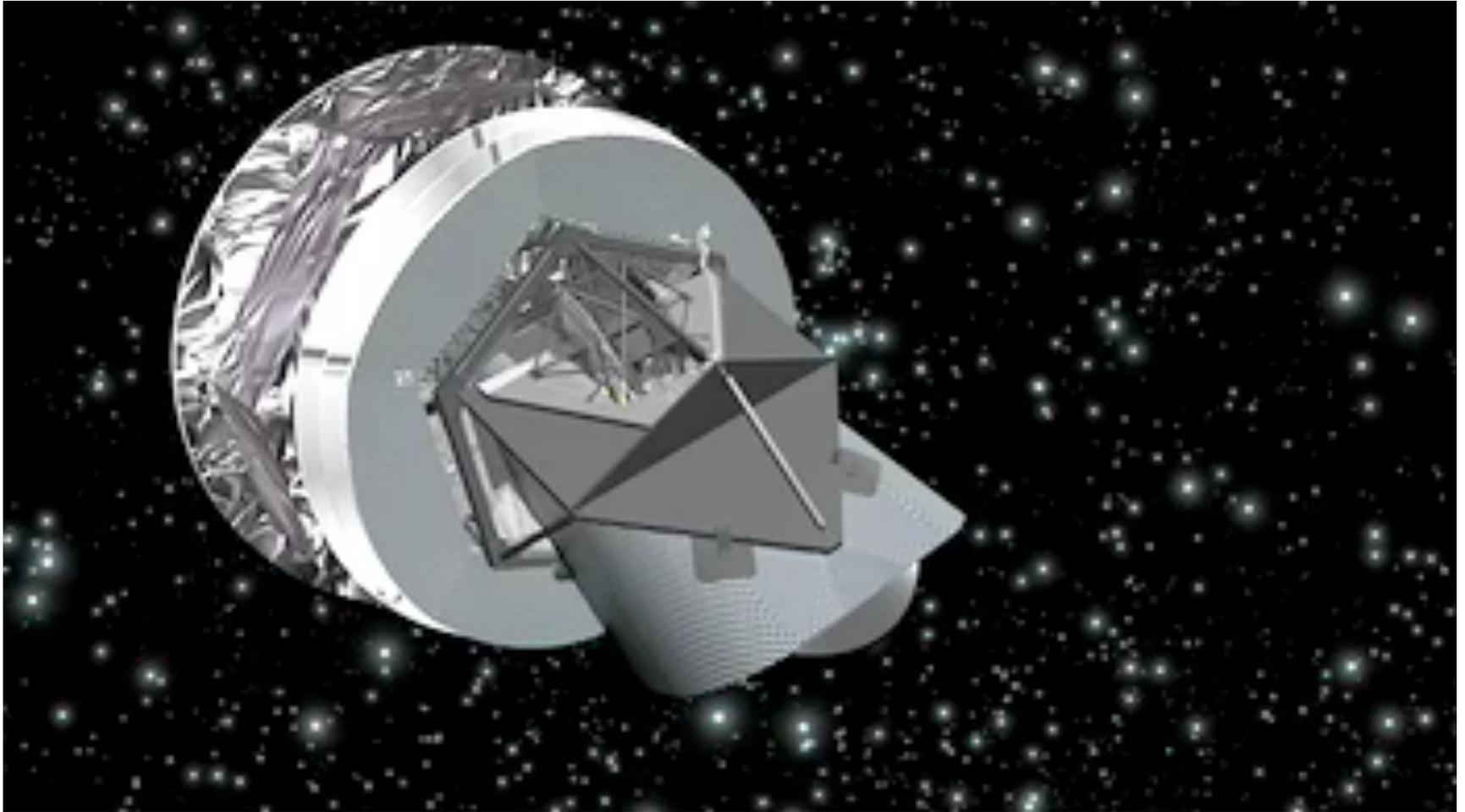
EPSHEP Cocconi-prize 2011:

„a kozmikus háttérsugárzás anizotrópiájának tanulmányozásában elért kimagasló eredményeikért”

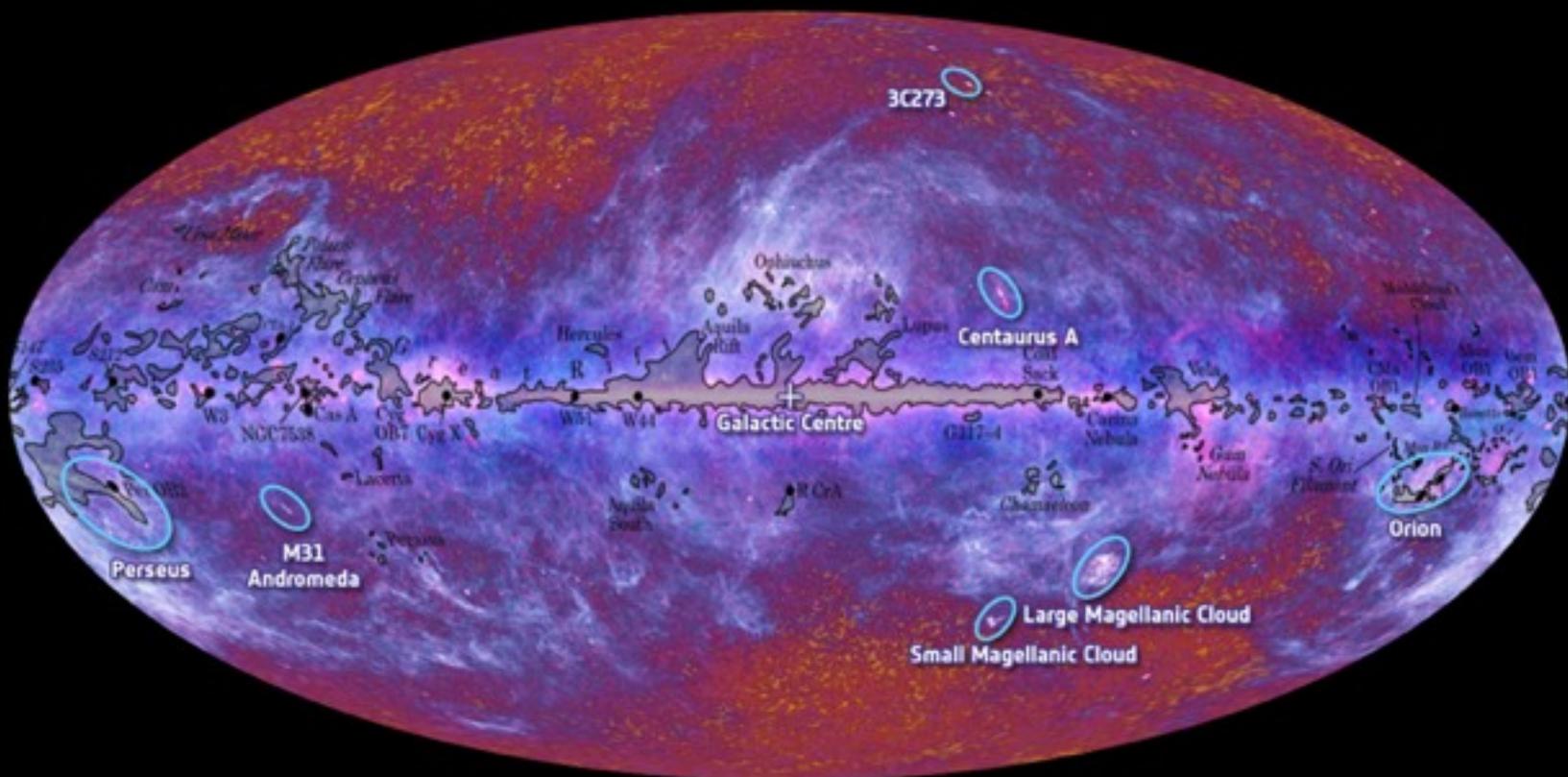
Kísérlet a világűrben

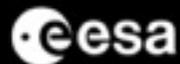
Planck "sugara"

Első Planck égbolt (9 hónap alatt)

The Planck one-year all-sky survey

(c) ESA, HFI and LFI consortia, July 2010

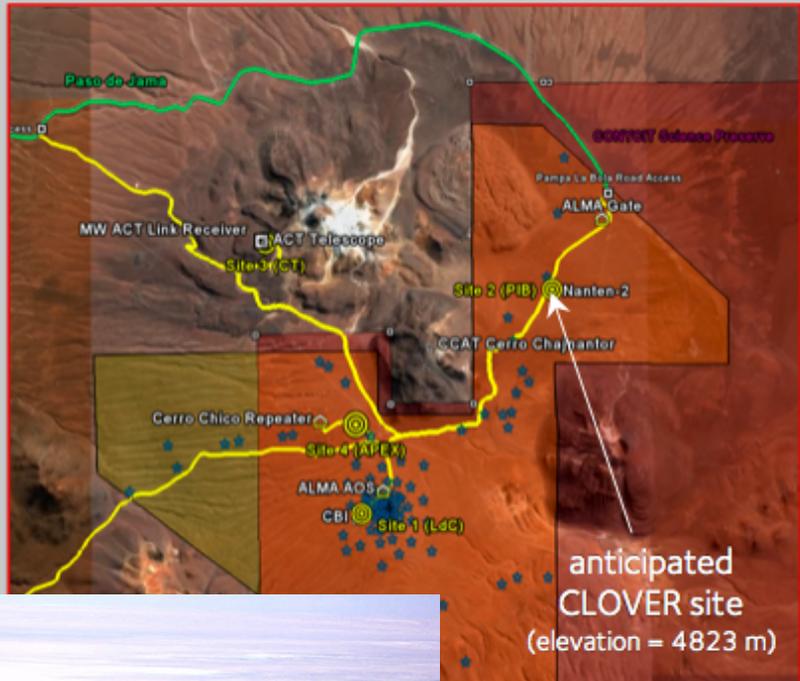
Kísérletek az Antarktiszon

Tiszta égbolt

További kísérletek: Andok tetején (Atacama, Cerro Toco)

CLOVER Site: Atacama, Chile

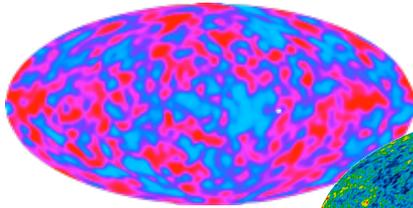
ACT

Az újszülött VE egyre szebb képe

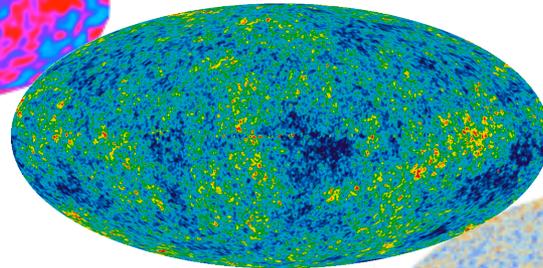
COBE

1992

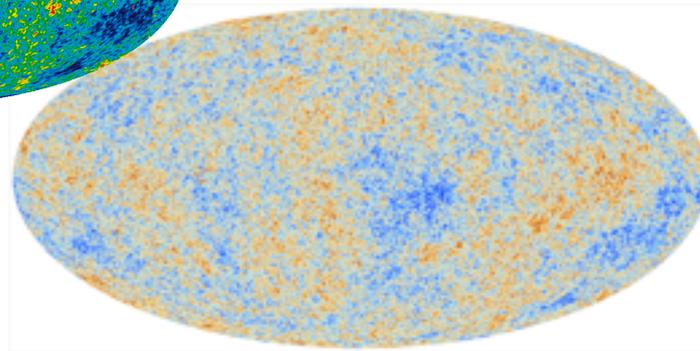
WMAP

2003

PLANCK

2013

ACT, SPT

...

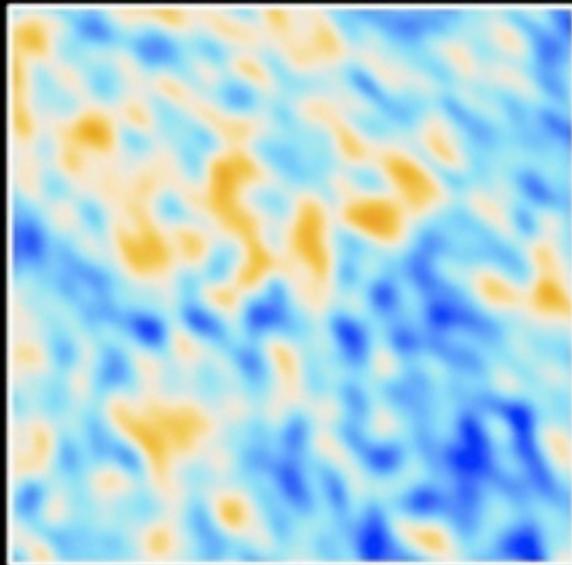
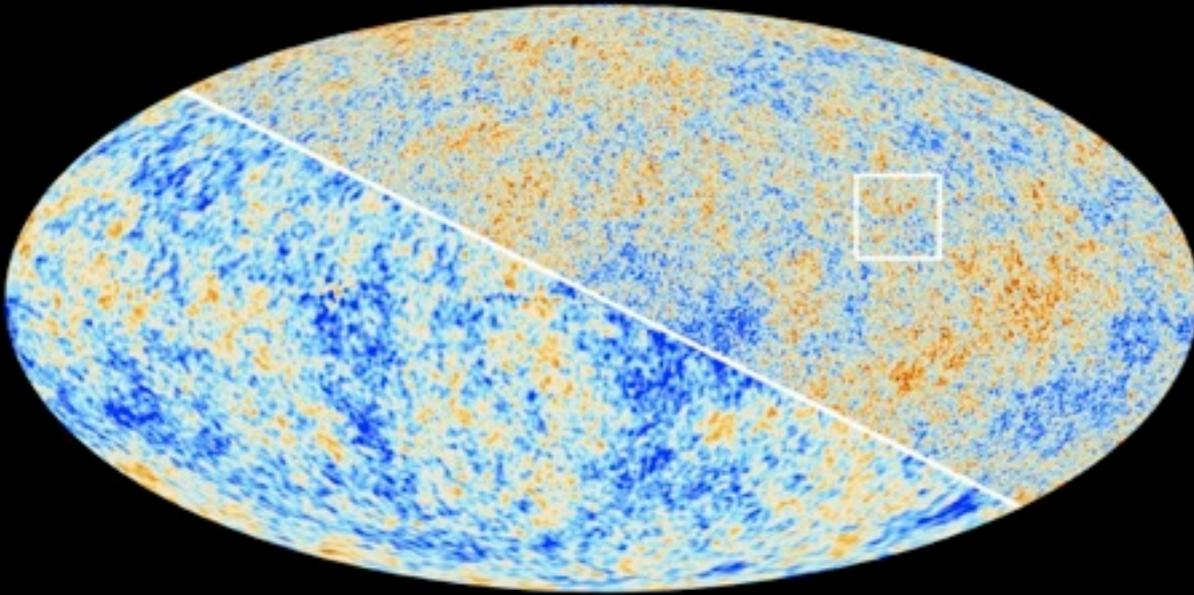
$\sim 7^\circ$

$\sim 0.3^\circ$

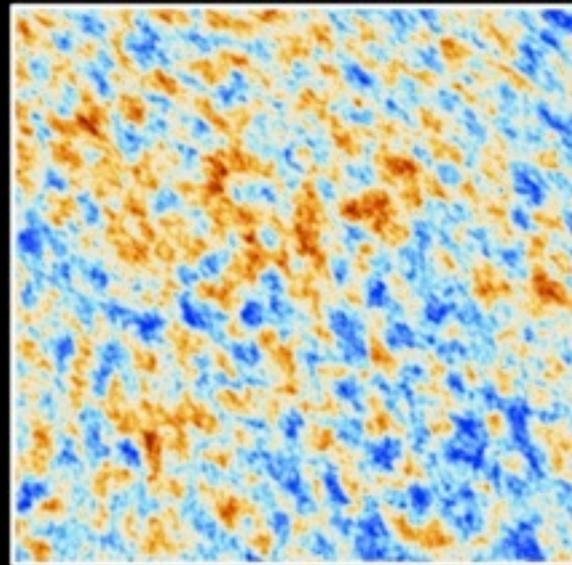
$\sim 0.1^\circ$

$\sim 0.02^\circ$

The Cosmic Microwave Background as seen by Planck and WMAP

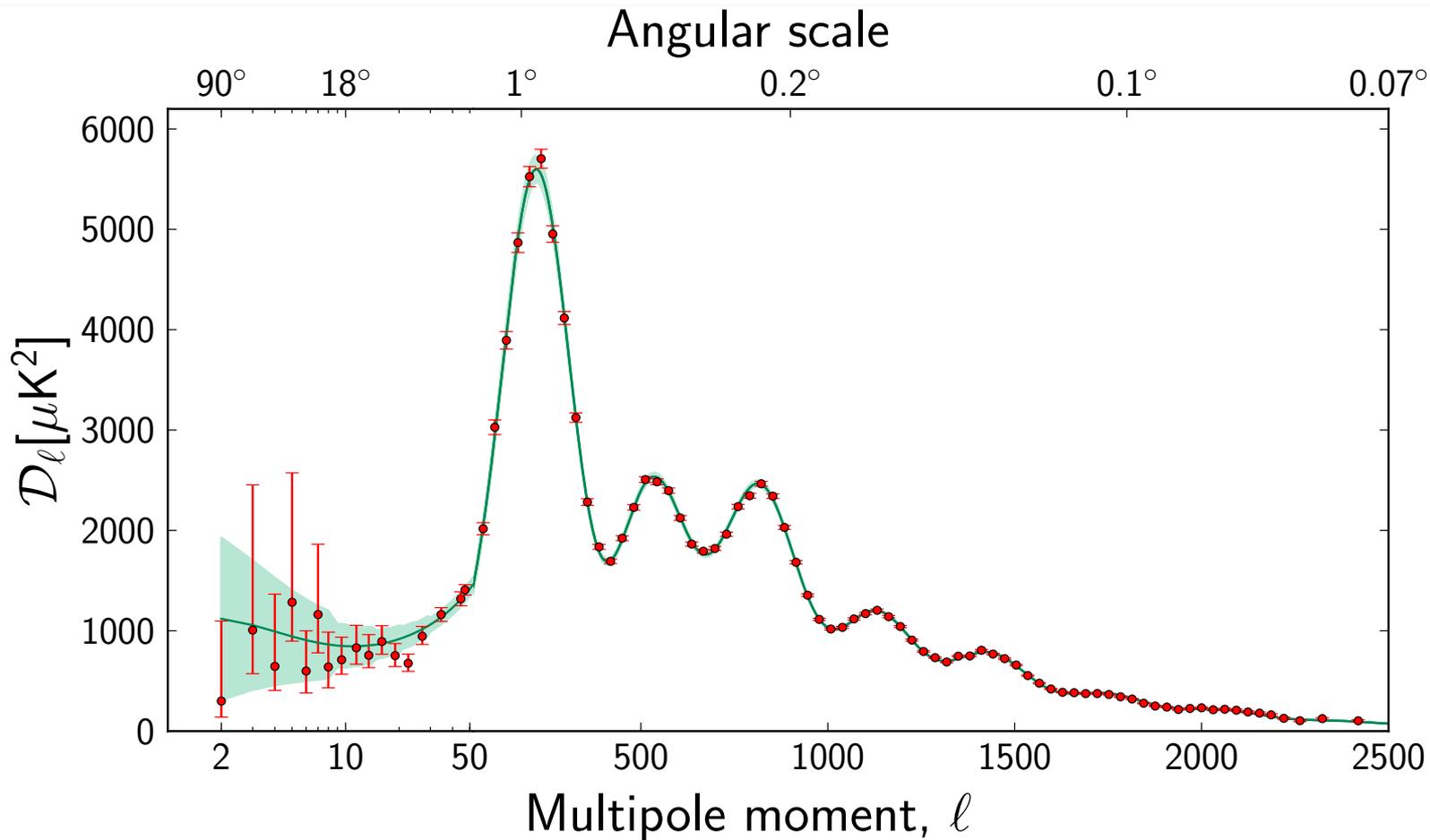

WMAP

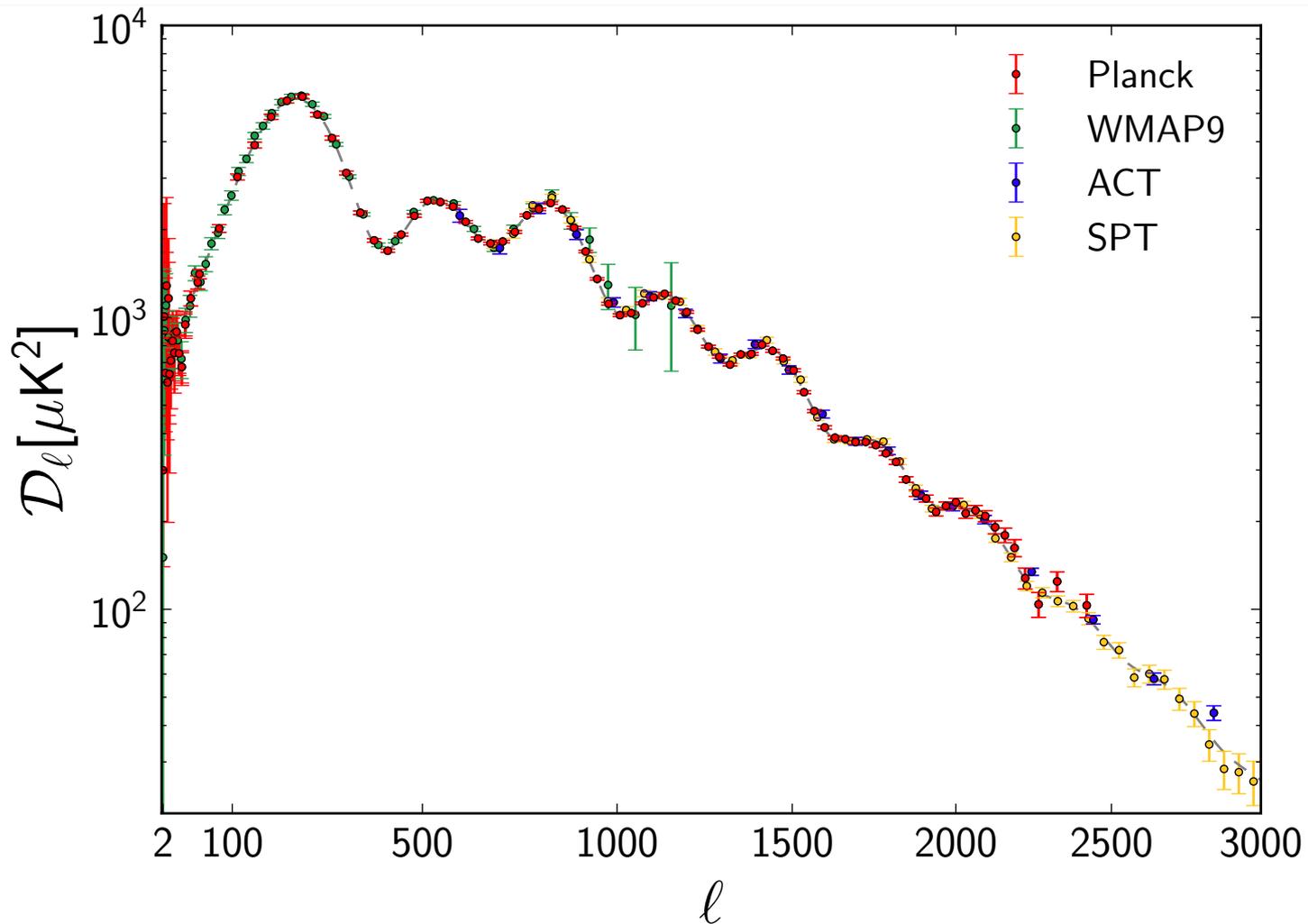
Planck

Hatványspektrum a Planck szerint

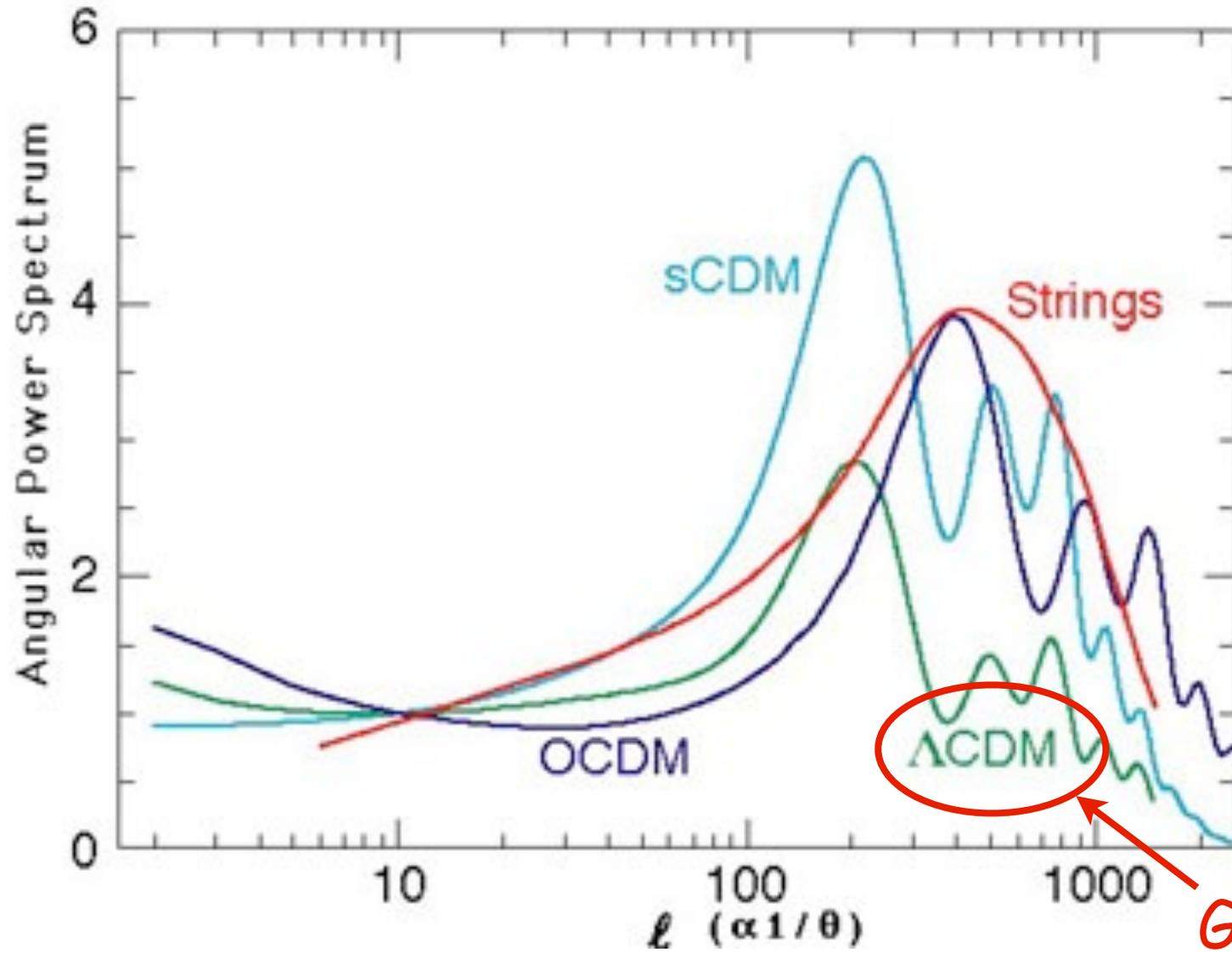
Fig. 19. The temperature angular power spectrum of the primary CMB from *Planck*, showing a precise measurement of seven acoustic peaks, that are well fit by a simple six-parameter Λ CDM theoretical model (the model plotted is the one labelled [Planck+WP+highL] in Planck Collaboration XVI (2013)). The shaded area around the best-fit curve represents cosmic variance, including the sky cut used. The error bars on individual points also include cosmic variance. The horizontal axis is logarithmic up to $\ell = 50$, and linear beyond. The vertical scale is $\ell(\ell + 1)C_\ell/2\pi$. The measured spectrum shown here is exactly the same as the one shown in Fig. 1 of Planck Collaboration XVI (2013), but it has been rebinned to show better the low- ℓ region.

Az ismert hatványspektrum

Fig. 25. Measured angular power spectra of *Planck*, WMAP9, ACT, and SPT. The model plotted is *Planck*'s best-fit model including *Planck* temperature, WMAP polarization, ACT, and SPT (the model is labelled [Planck+WP+HighL] in Planck Collaboration XVI (2013)). Error bars include cosmic variance. The horizontal axis is $\ell^{0.8}$.

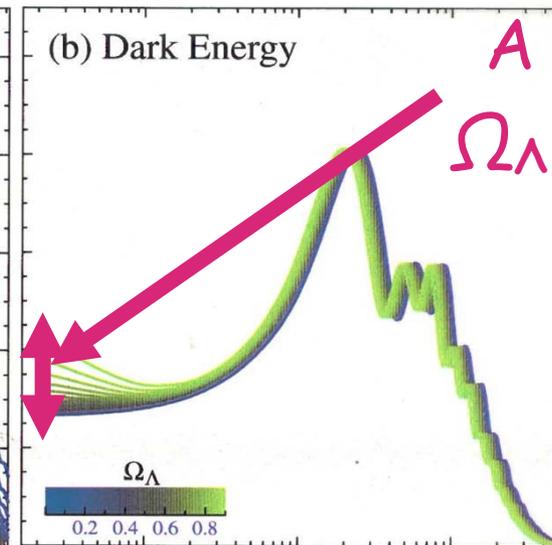
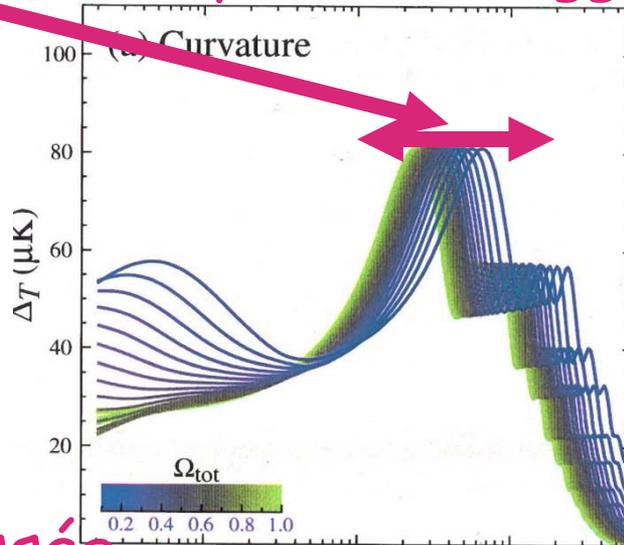
Modelljóslatok hatványspektrumra (Λ CDM: hat-paraméteres illesztés)

Győztes

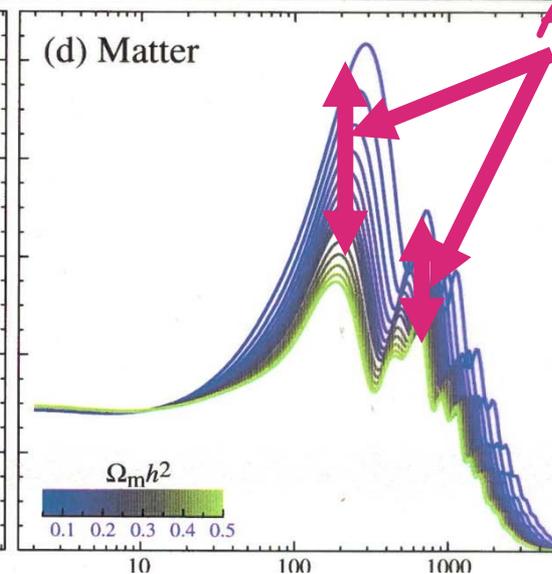
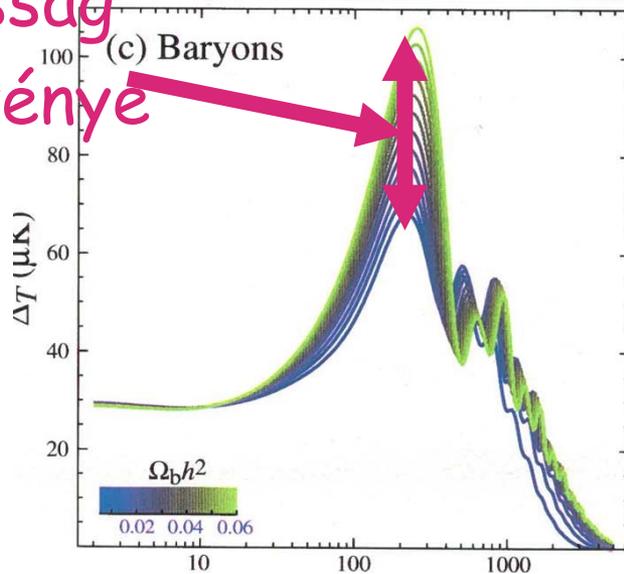
A hatványspektrumból nyerhető adatok

Az első csúcs helye Ω -tól függ

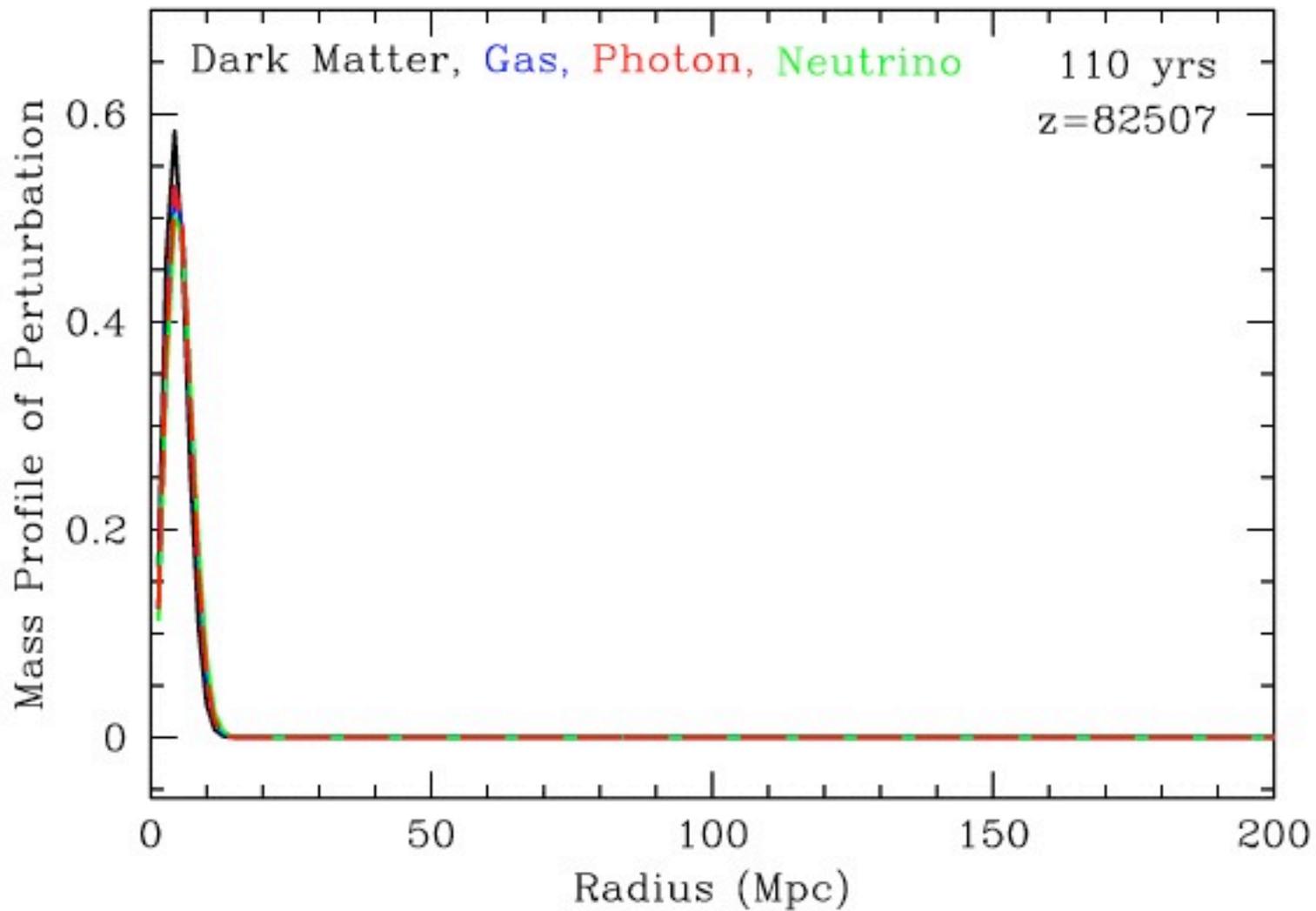
A magasság Ω_Λ függvénye

A magasság Ω_B függvénye

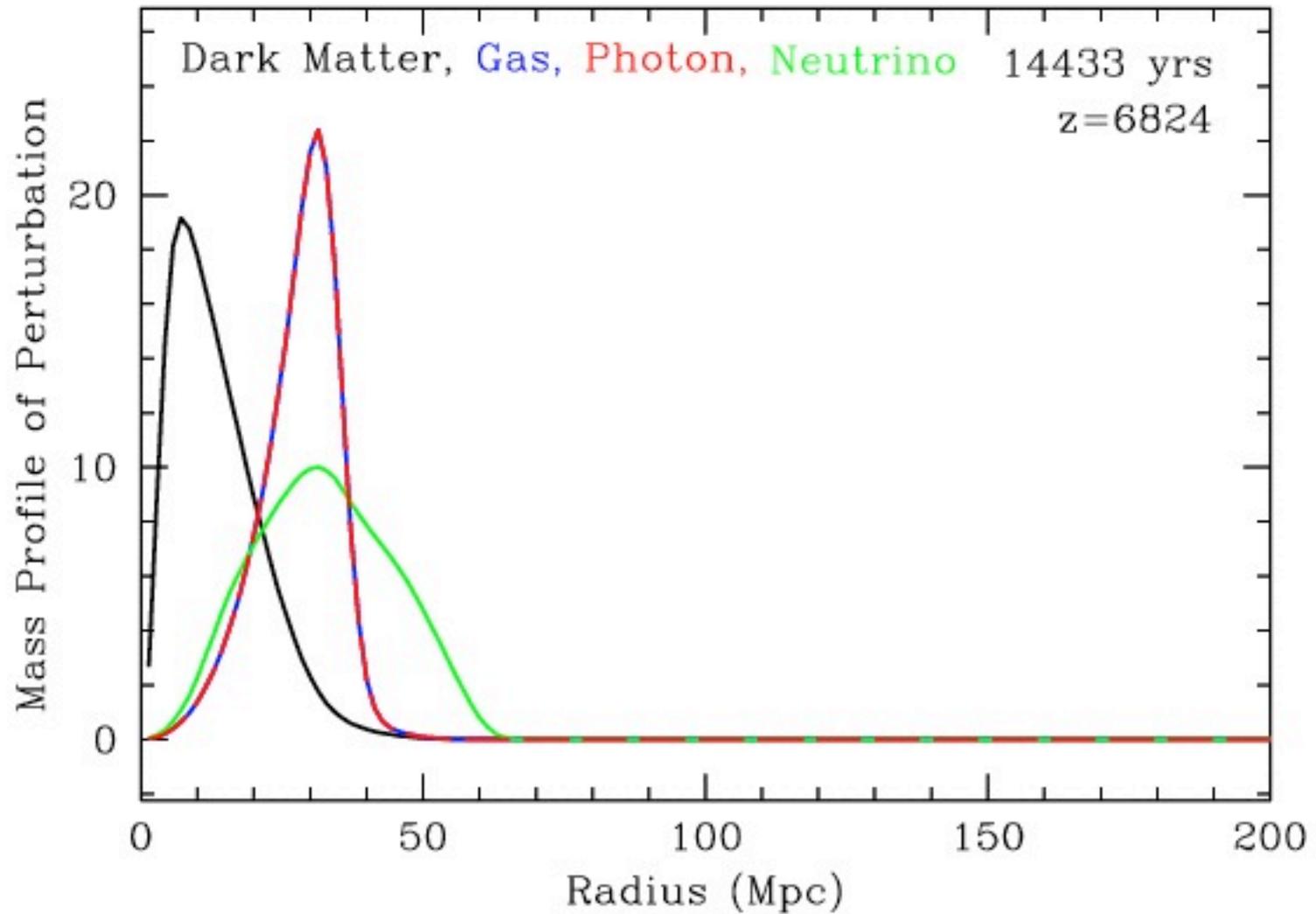

A magasságok Ω_m függvényei

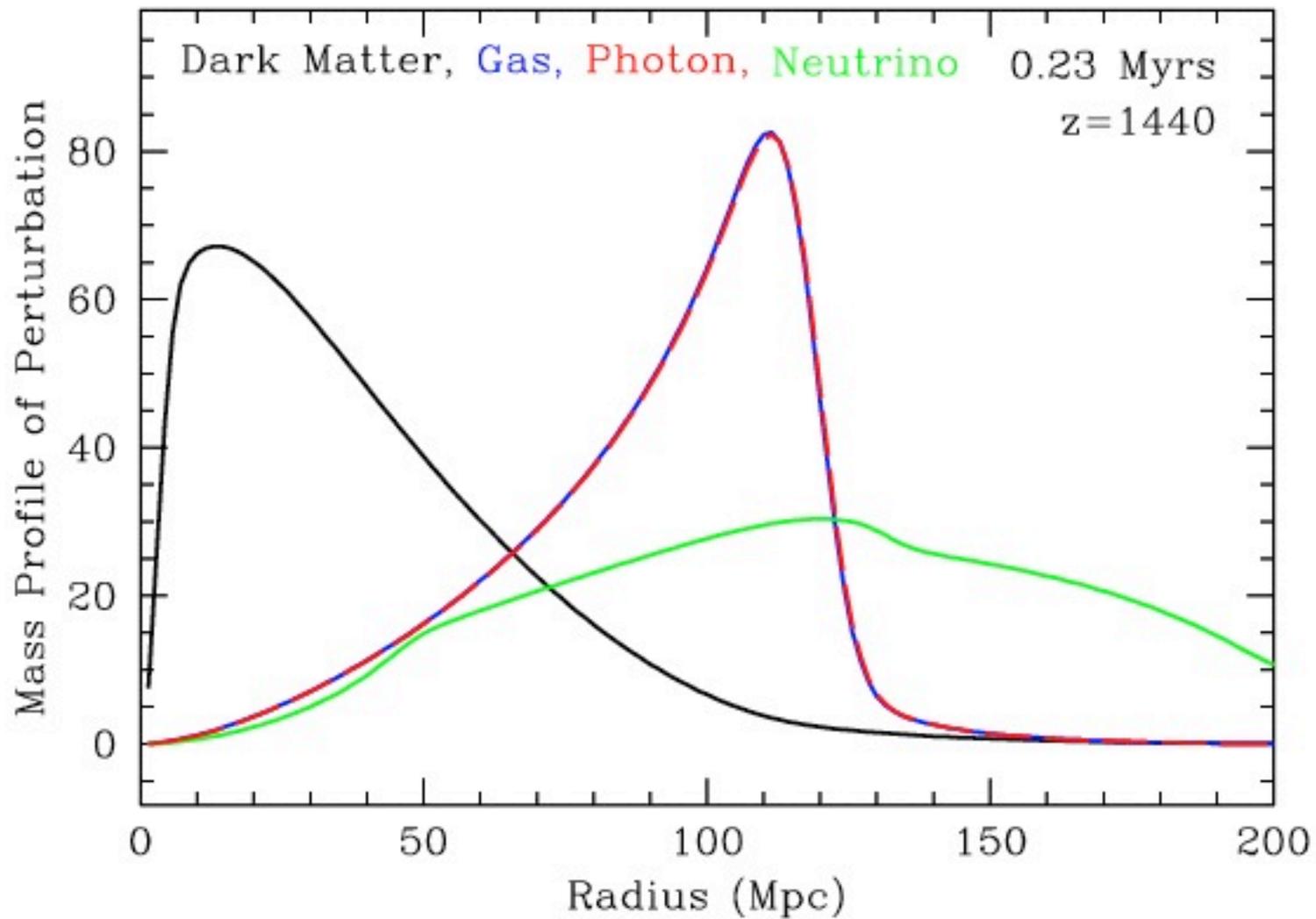
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

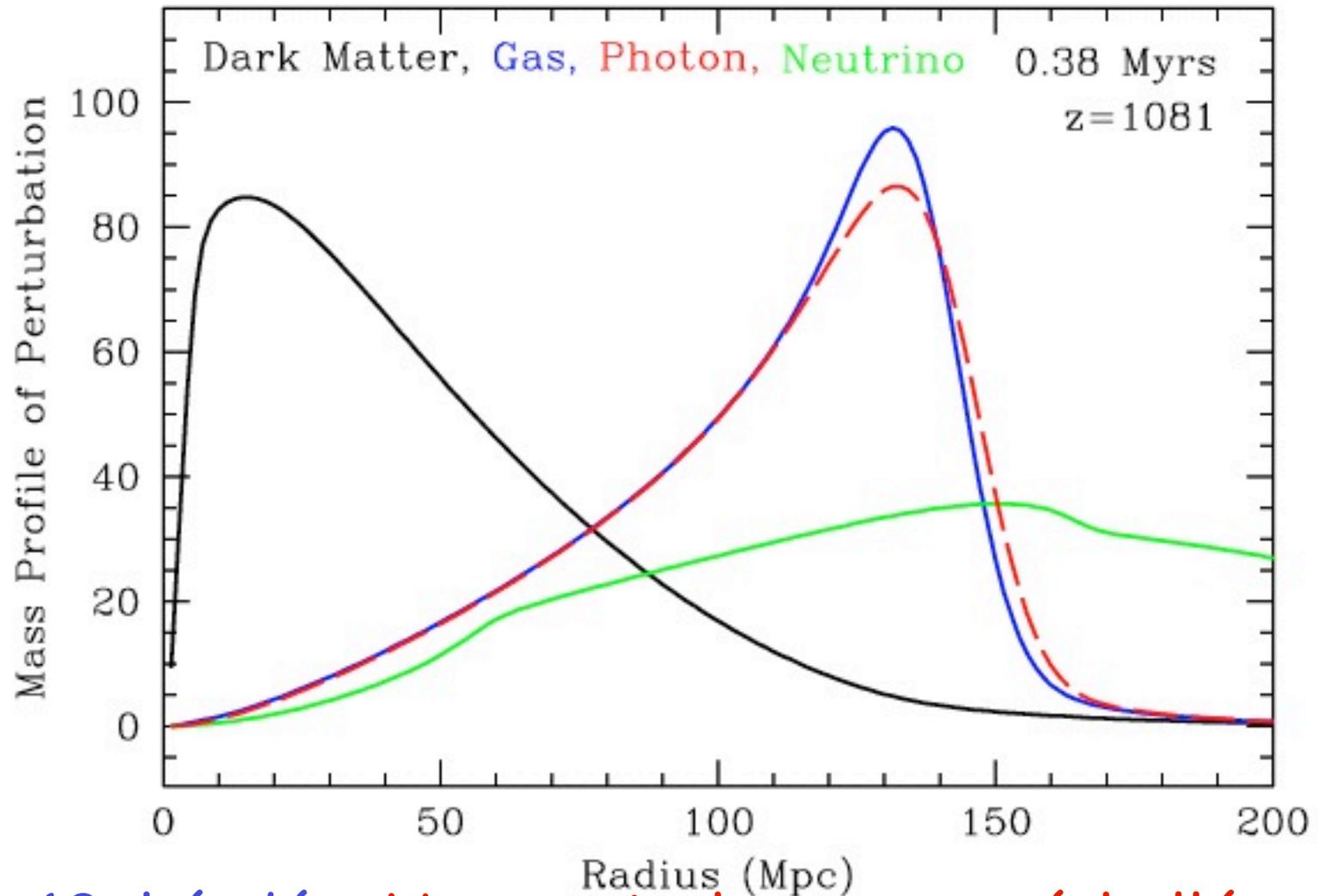
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

Barionos anyag oszcillációja (BAO)

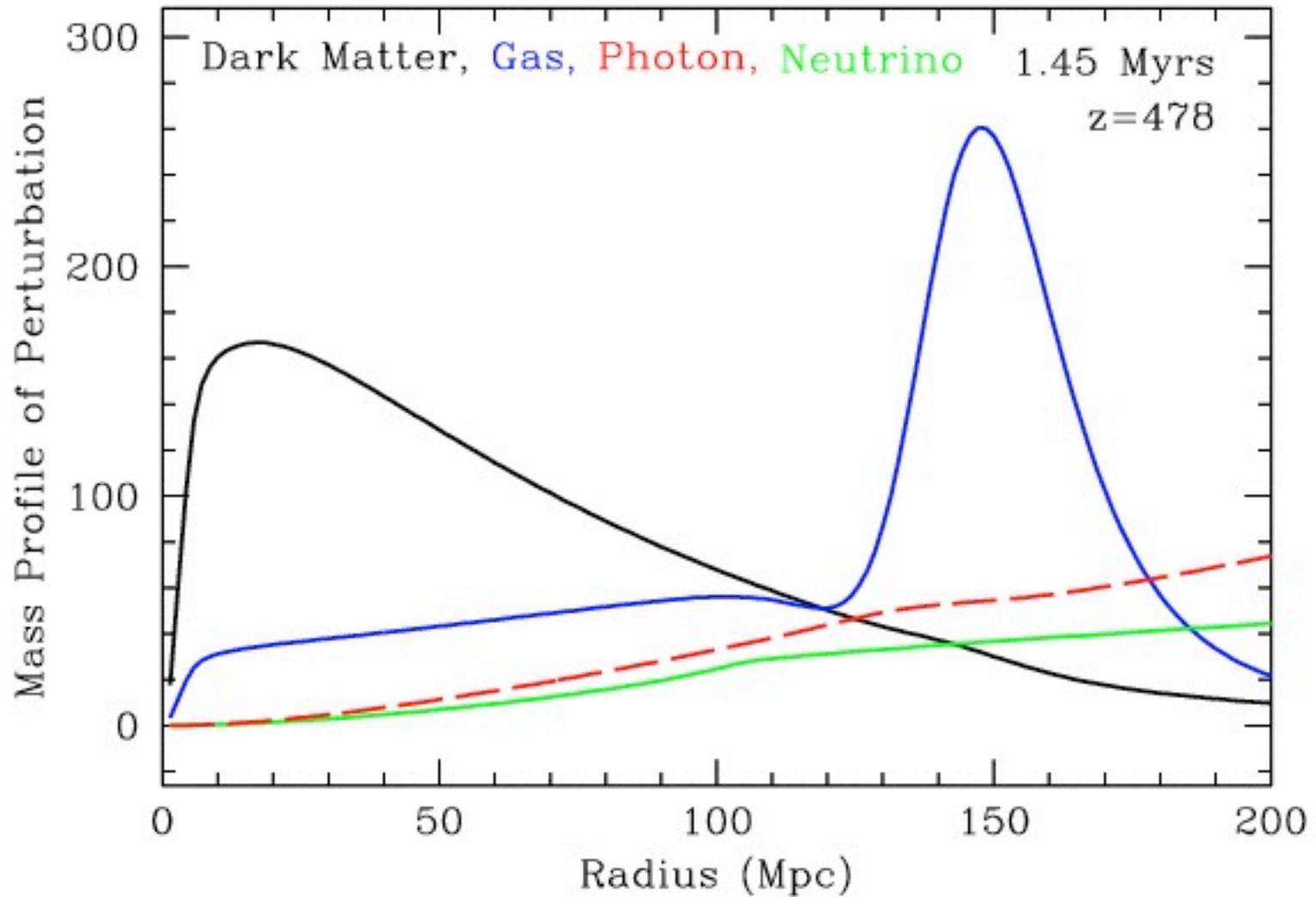

Barionos anyag oszcillációja (BAO)

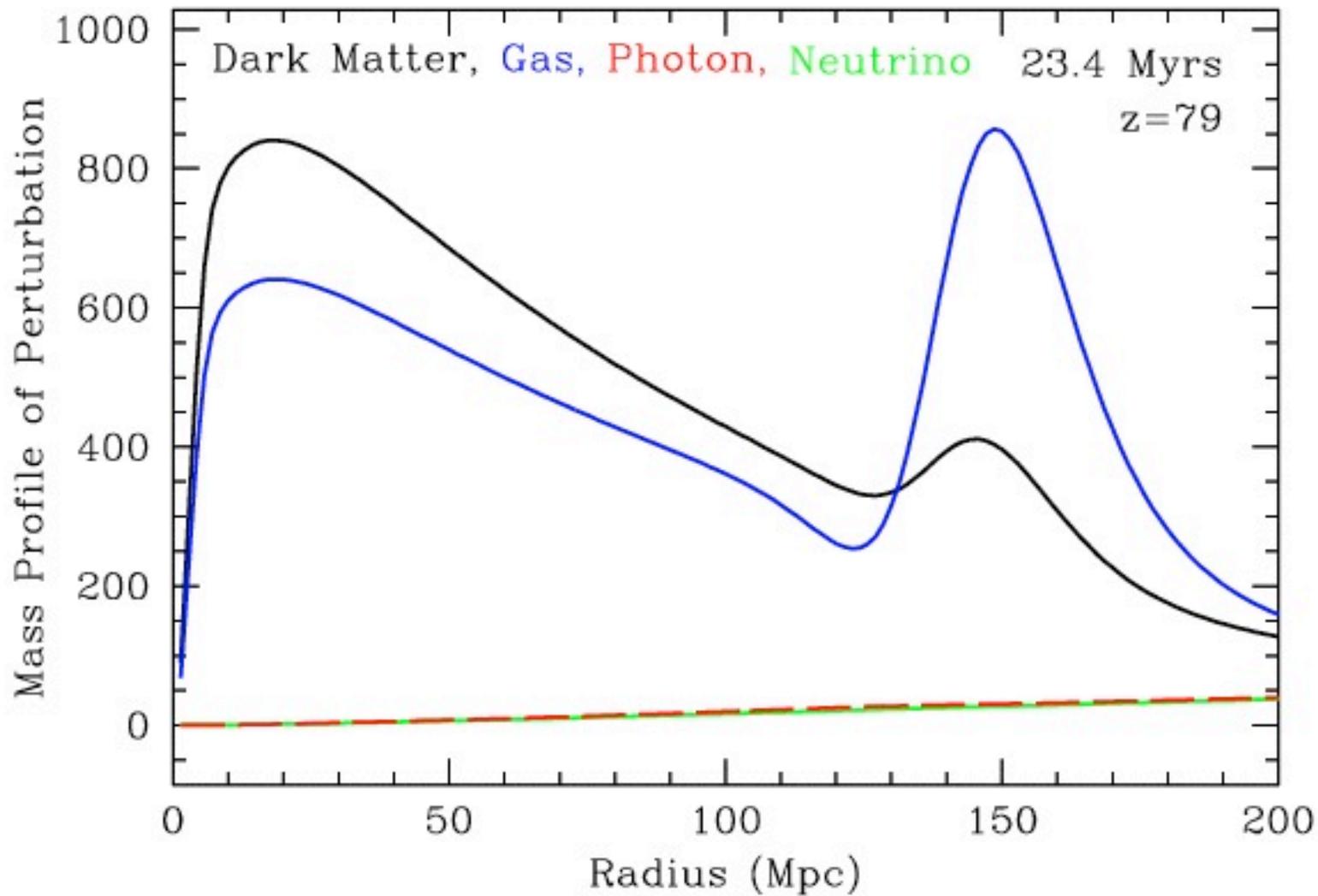

10. kérdés: Hogyan juthat a nyomáshullám
379ezer év alatt 130Mpc távolságra?

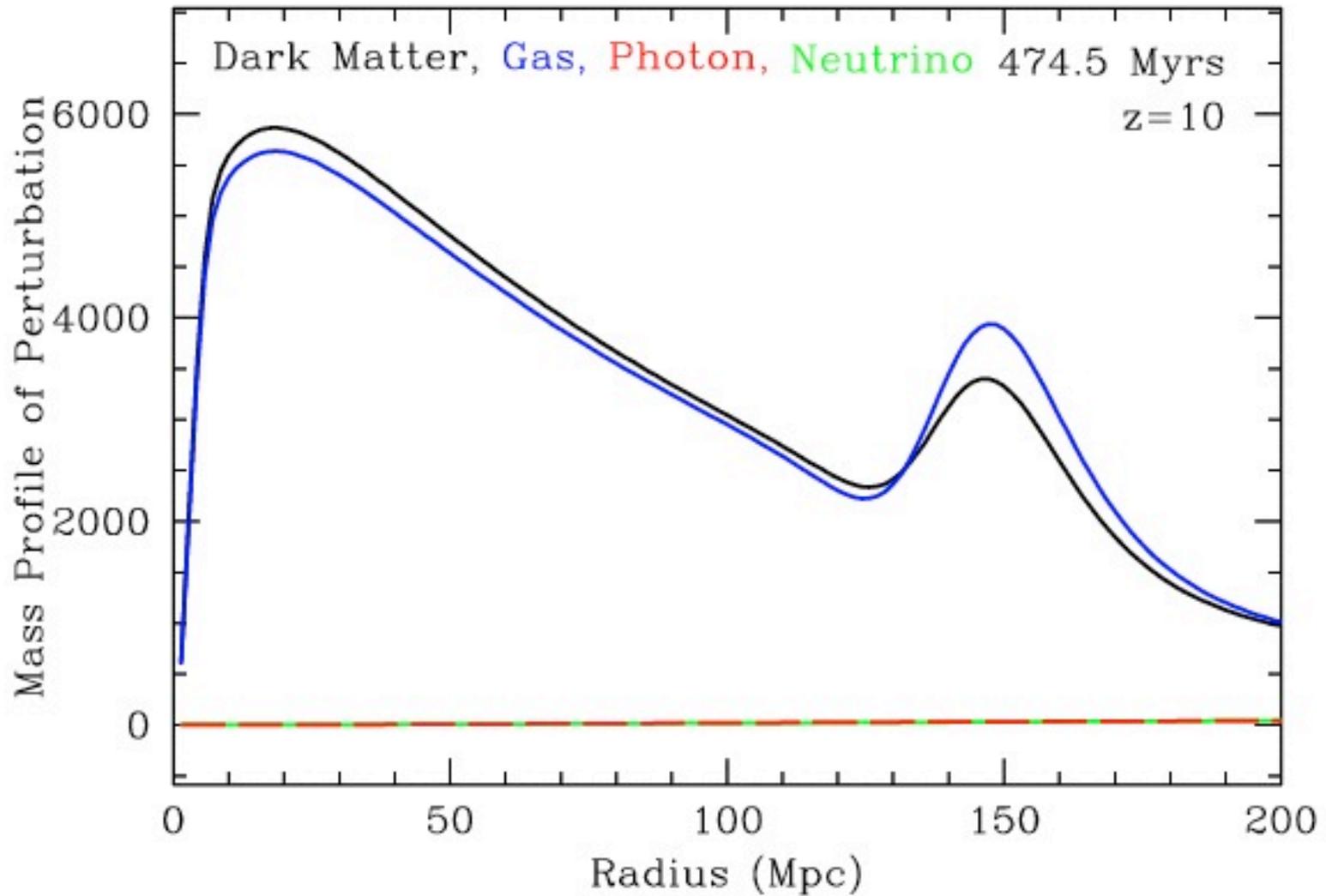
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

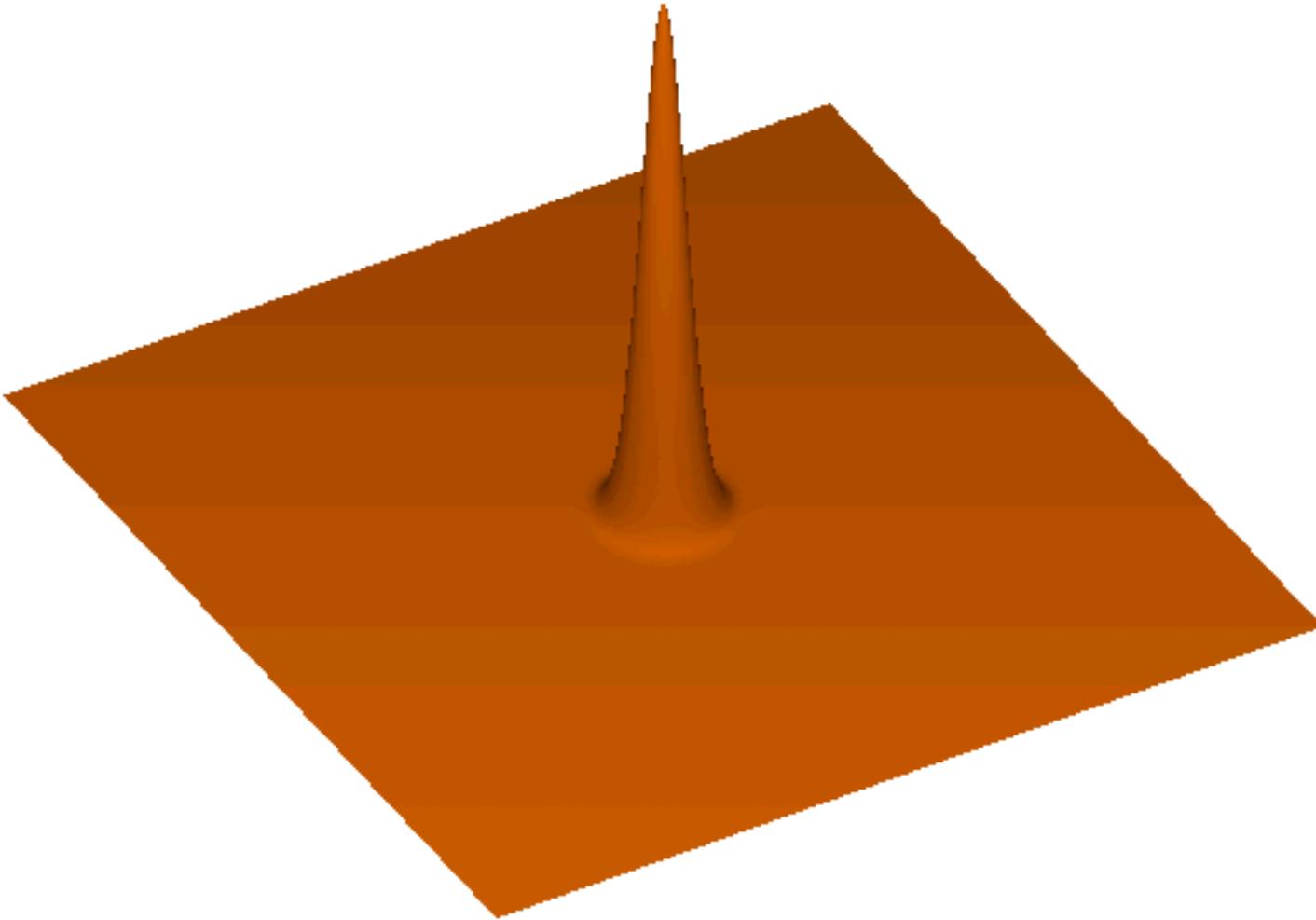
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

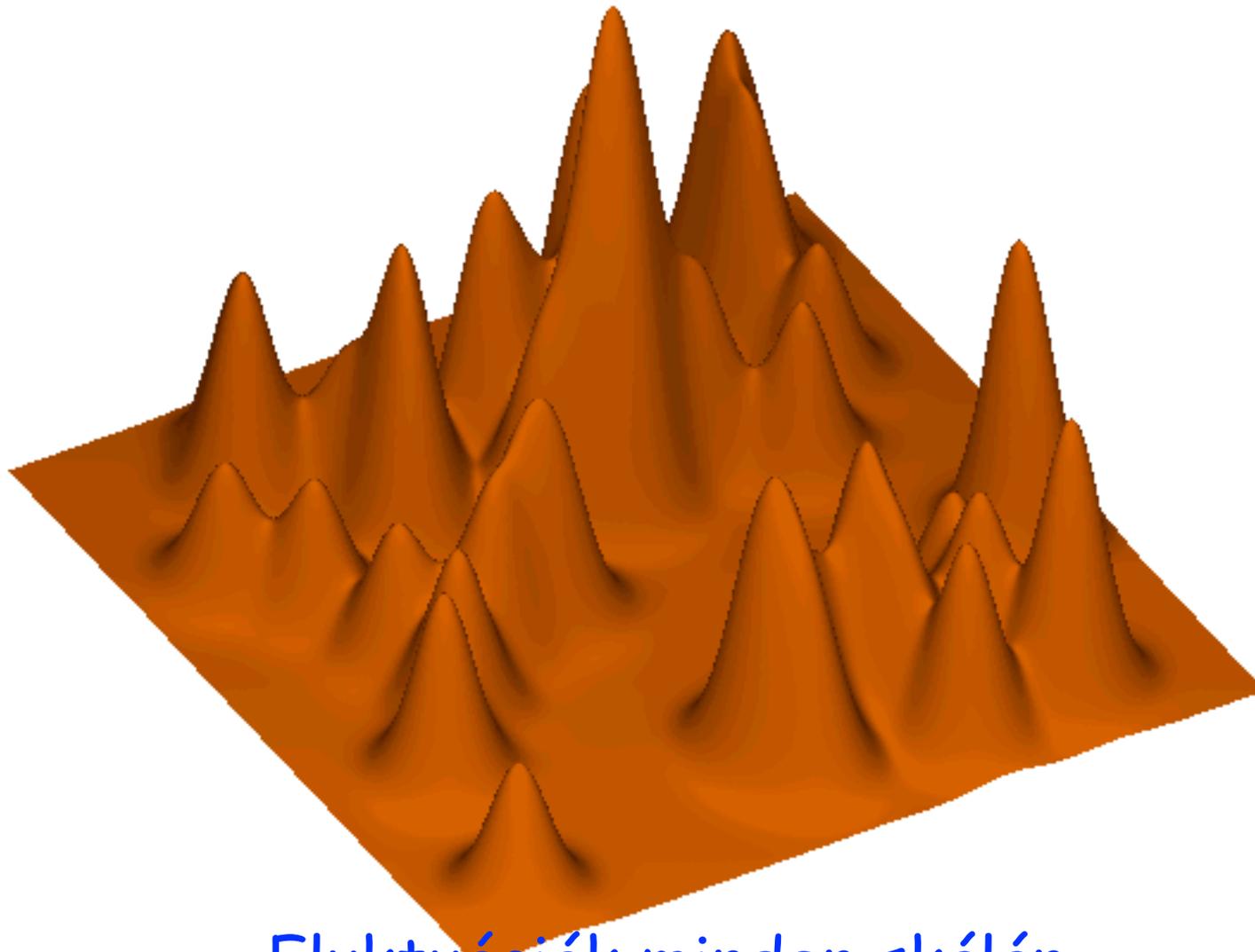
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

Barionos anyag oszcillációja (BAO)

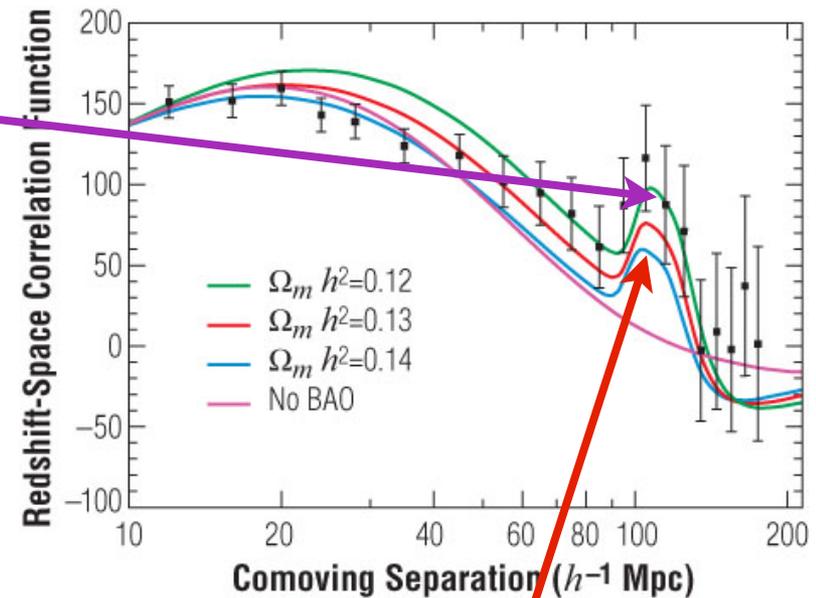
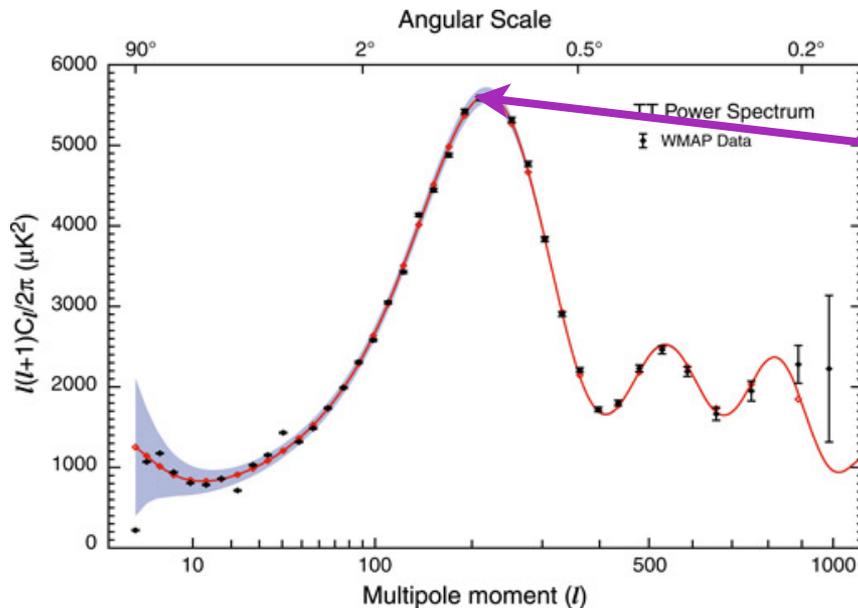
Barionos anyag oszcillációja (BAO)

Fluktuációk minden skálán,
de létezik egy különleges skála: $\sim 150\text{Mpc}$

Barionos anyag oszcillációja (BAO)

Két találmásra kiválasztott csillagrendszer távolsága
gyakrabban 150Mpc, mint 140Mpc, vagy 160 Mpc

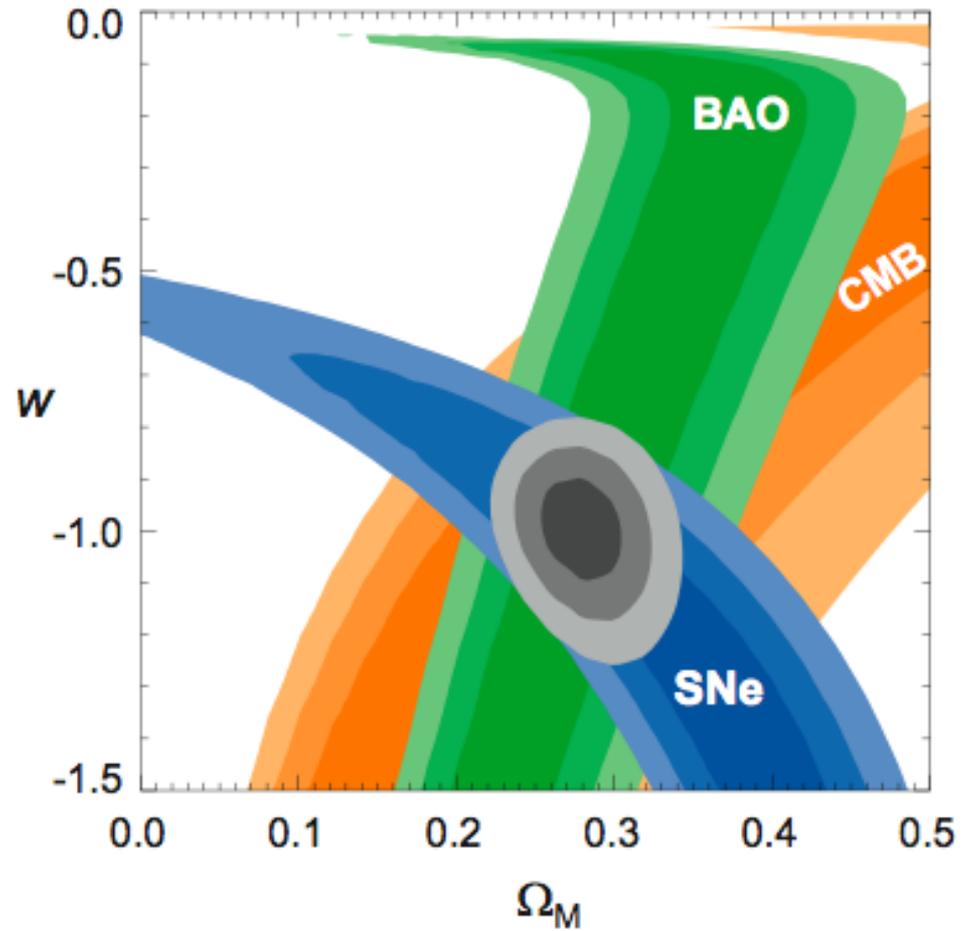
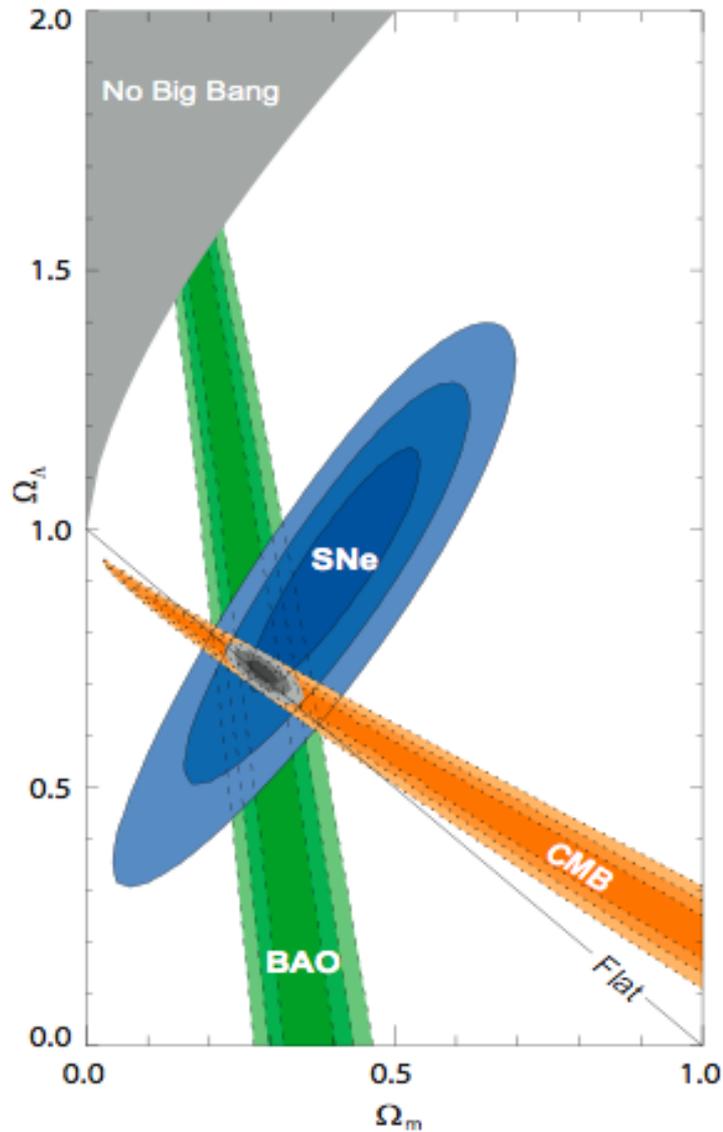

Fluktuációk minden skálán,

de létezik egy különleges skála: $\sim 150\text{Mpc}$

Az Sloan Digital Sky Survey adatait elemzik

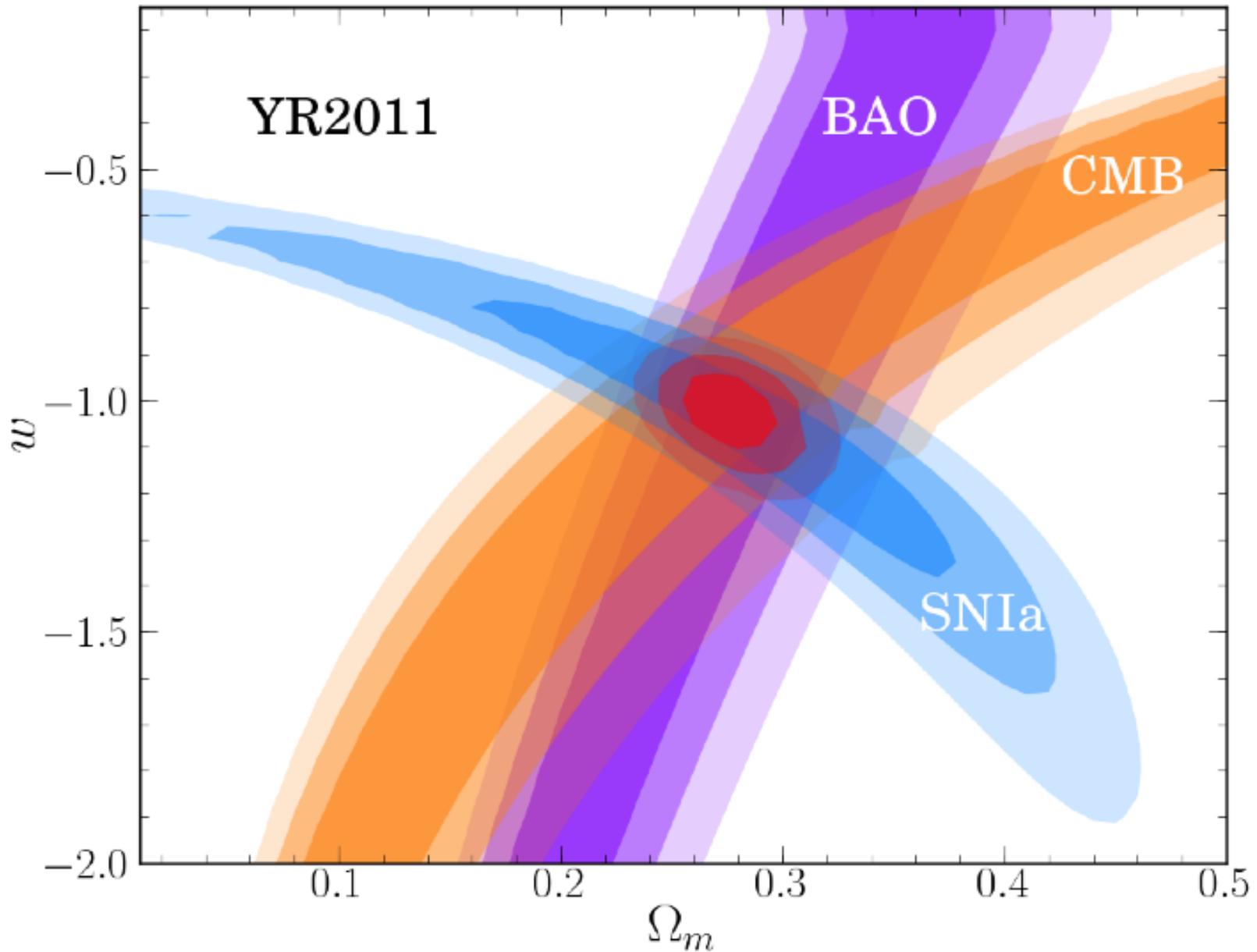
A három nagyágyú: SNIa, CMB, BAO

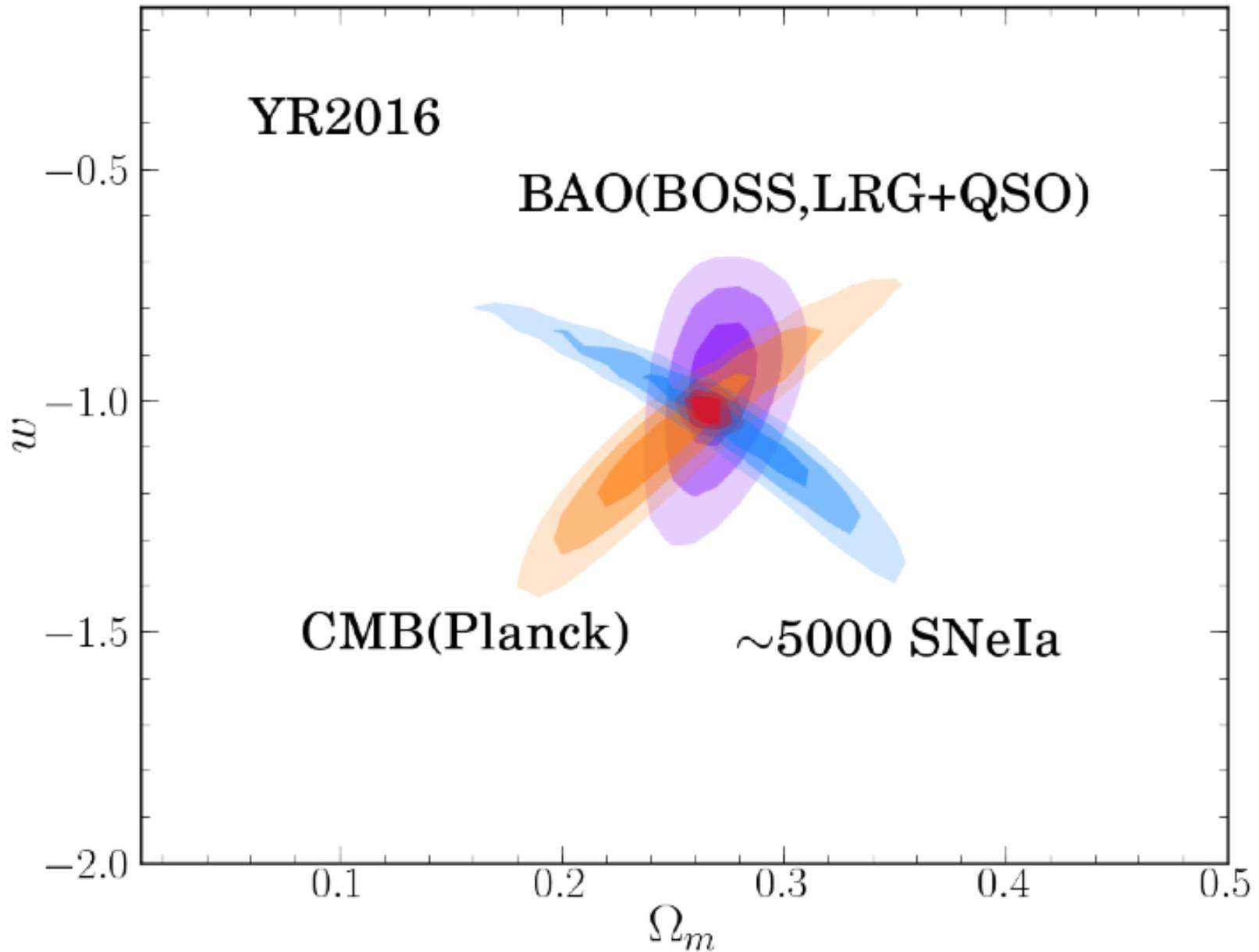
Mi a sötét energia?

- A sötét energia a VE gyorsuló tágulásának egy lehetséges és népszerű magyarázata.
- Két változatát képzelik
  - Kozmológiai állandó, ami a teret mindenütt kitöltő homogén energiasűrűség
  - Mindent kitöltő homogén skalármező (nem a Higgs!)
- **Állapotegyenlet (nyomás $\propto$ energiasűrűség)**
$$p=w\varepsilon$$
  - 11. kérdés: $w=?$ nem-relativisztikus ideális gáz esetén
  - Relativisztikus ideális gáz: $w=1/3$
  - Kozmológiai állandó: $w=-1$

A három nagyágú: SNIa, CMB, BAO

A három nagyhagyú: SNIa, CMB, BAO

Kozmológiai paraméterek

mennyiség	2003	2013 (Planck)
H_0	71^{+4}_{-3} km/s/Mpc	68.3 ± 1.2 km/s/Mpc
Ω_0	1.02 ± 0.02	1.000 ± 0.028
Ω_m	0.27 ± 0.04	0.314 ± 0.020
Ω_b	0.044 ± 0.004	0.0492 ± 0.007
Ω_Λ	0.73 ± 0.04	0.686 ± 0.020
T_{VE}	(13.7 ± 0.2) Gév	(13.813 ± 0.058) Gév
T_{rekom}	(379 ± 8) ezer év	

Kitérő:

$$\begin{array}{l} \Omega = 1 \text{ esetén:} \\ \text{Hubble-törvény:} \\ \text{Első oldaról:} \end{array} \left. \begin{array}{l} H^2 = \frac{8\pi G}{3} \rho \\ \dot{R} = HR \\ \rho \propto R^{-n} \end{array} \right\} \Rightarrow$$

$$n \neq 0: \dot{R} R^{\frac{n}{2}-1} = \frac{2}{n} \frac{d}{dt} \left(R^{\frac{n}{2}} \right) = \text{const} \Rightarrow R \propto t^{\frac{2}{n}}, \quad H \propto \frac{2}{nt}$$

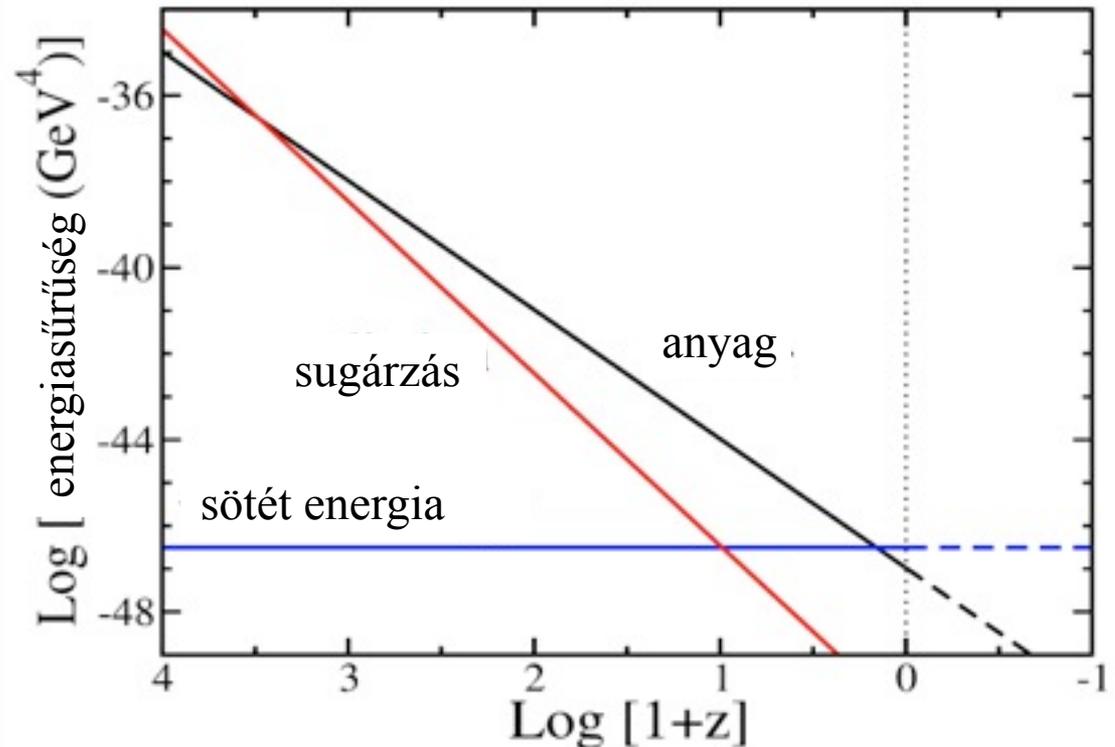
$$n = 0: \dot{R} = HR \Rightarrow R \propto e^{Ht}, \quad H = \text{const}$$

A VE történetének három szakasza

1. sugárzási szakasz
 $R \propto t^{1/2}$, $H \propto 1/(2t)$,
termosztát, $t < 10^4$ év

2. anyagi szakasz
 $R \propto t^{2/3}$, $H \propto 2/(3t)$,
csomósodás, $(10^4 < t < 10^{10})$ év

3. sötét energia
 $R \propto e^{Ht}$, $H = \text{const}$,
gyorsuló tágulás,
 $t > 10^{10}$ év

Mi lehet a sötét anyag?

VE-ben keressük:

- **Barionos**: önálló kutatási területek
  - bolygók
  - fehér törpék
  - **MACHO**-k (**M**assive **C**ompact **H**alo **O**bject): barna, fekete törpék, neutroncsillagok, fekete lyukak
  - gázfelhők
- **WIMP**-ek

Laboratóriumban keressük:

- **Nem barionos** (ismeretlen), gyengén hat kölcsön a barionos anyaggal
    - „forró” (közel fénysebességű, **HDM**): neutrínók (kevés)
    - „hideg” (lassú, **CDM**): **W**eakly **I**nteracting **M**assive **P**article (**WIMP**)
- Részecskefizikusok kedvence, de egyelőre nem sikerült találni

Netalán a gravitáció módosul nagy skálán?

HSA (CDM) részecskejelöltek (WIMPEk)

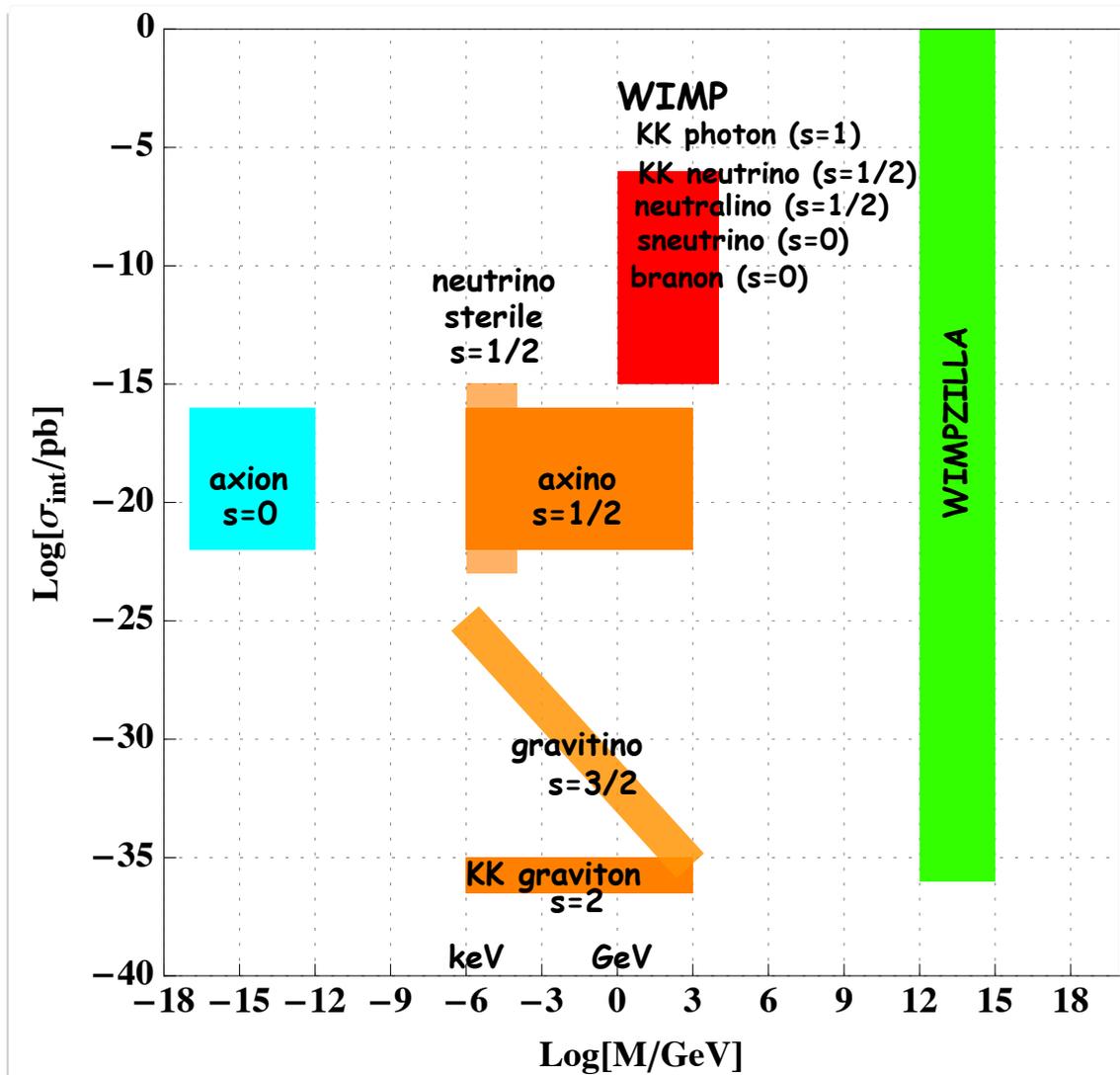
- Szükséges egy kétértékű megmaradó mennyiség (D-szimmetria):
  - $D = +1$ SM részecskék esetén
  - $D = -1$ újfajta részecskék esetén

⇒ A legkönnyebb $D = -1$ részecske stabil

⇒ Ha elektromosan semleges, tömege $> GeV/c^2$ akkor lehetséges SA jelölt, pl.:

jelölt	spin	nyugalmi energia
inert Higgs	0	50 GeV
LSP (neutralínó)	$\frac{1}{2}$	10 GeV-10TeV
Kaluza-Klein részecske	$\frac{1}{2}$	TeV

...de van sok más javaslat is

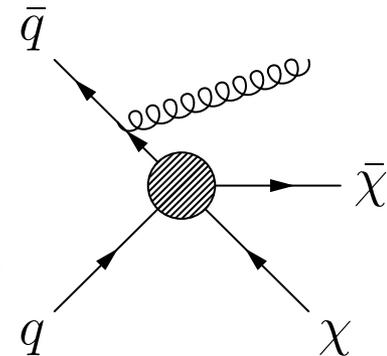
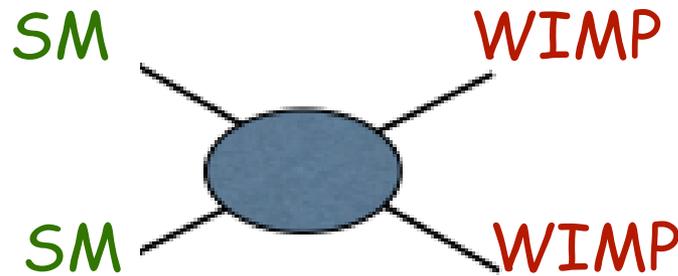

Legnépszerűbb WIMP: LSP

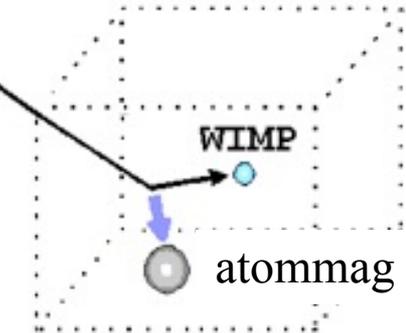
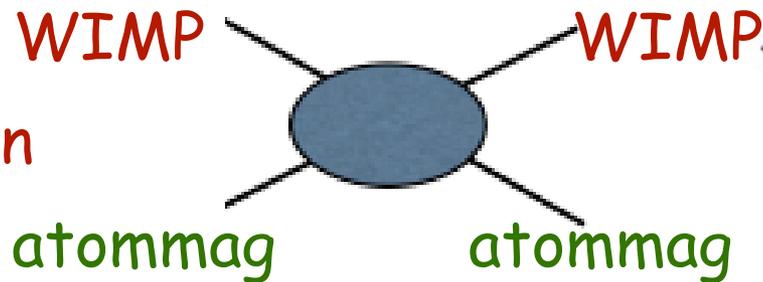
- $D = R = (-1)^{3B+2S+L}$ R-paritás
  - 12. kérdés: Mekkora az u-kvark és a muon R-paritása?
  - $R = -1$ s-fermionokra
- Ha a legkönnyebb s-részecske semleges (neutralínó), akkor SA jelölt
- Az ilyen s-részecske közvetve felfedezhető az LHC-n (hiányzó energia a jele)
  - Egy minimális lehetőség: inert Higgs
- A SM Higgs-mechanizmus minimális kiterjesztése feltételezett D-szimmetriával
  - A $D = -1$ -es Higgs-részecske az SA jelölt (fermionokkal nem hat kölcsön)

WIMP-ek keresése

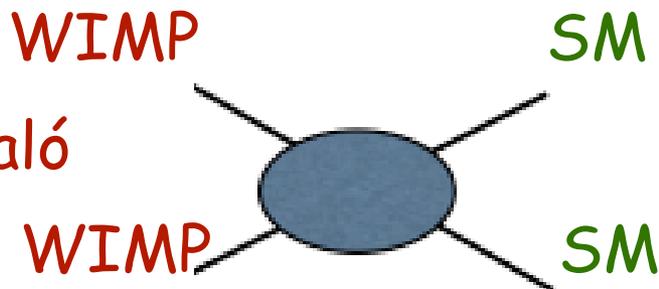
- gyorsítóval:
események hiányzó energiával

- közvetlenül:
rugalmas szórás
atommagon mélyen
a felszín alatt

- közvetve:
szétsugárzásra utaló
jel a világűrben

Felfedezésre ítéelve?

The Decade of the WIMP

Ce sera la décennie de la matière noire !

SCIENTIFIC
AMERICAN™

Dark Matter Mystery May Soon Be Solved

Experiments to detect dark matter, which scientists believe makes up about a quarter of the universe, are underway and may yield direct evidence within a decade

THE DAILY
GREAT DISCOVERIES CHANNEL
GALAXY

December 22, 2012

"We're on the Threshold of Unraveling the Biggest Mystery in Modern Physics" --World's Dark-Matter Cosmologists

SCIENCE TODAY BEYOND THE HEADLINES

TOP STORY: FEBRUARY 20, 2013

Decade of Dark Matter

Should we declare this the decade of the WIMPs? Before you

SCIENCE

'Decade of dark matter' begins

ADRIAN CHO

Last updated 12:26 31/07/2012

Like

45

Tweet

5

PHYS.ORG

Scientists sense breakthroughs in dark-matter mystery

Feb 18, 2013 by Jean-Louis Santini

La traque de la matière noire touche t-elle à sa fin

BFMTV > Planète > Espace

Univers : le mystère de la matière noire bientôt résolu ?

Le Point.fr - Publié le 22/02/2013 à 16:33 - Modifié le 22/02/2013 à 16:41

La piste de la mystérieuse matière noire se précise...

nature
International weekly journal of science

18 November 2010

Gianfranco Bertone

The moment of truth for WIMP dark matter

majd meglátjuk...

Értjük-e ezeket a kérdéseket?

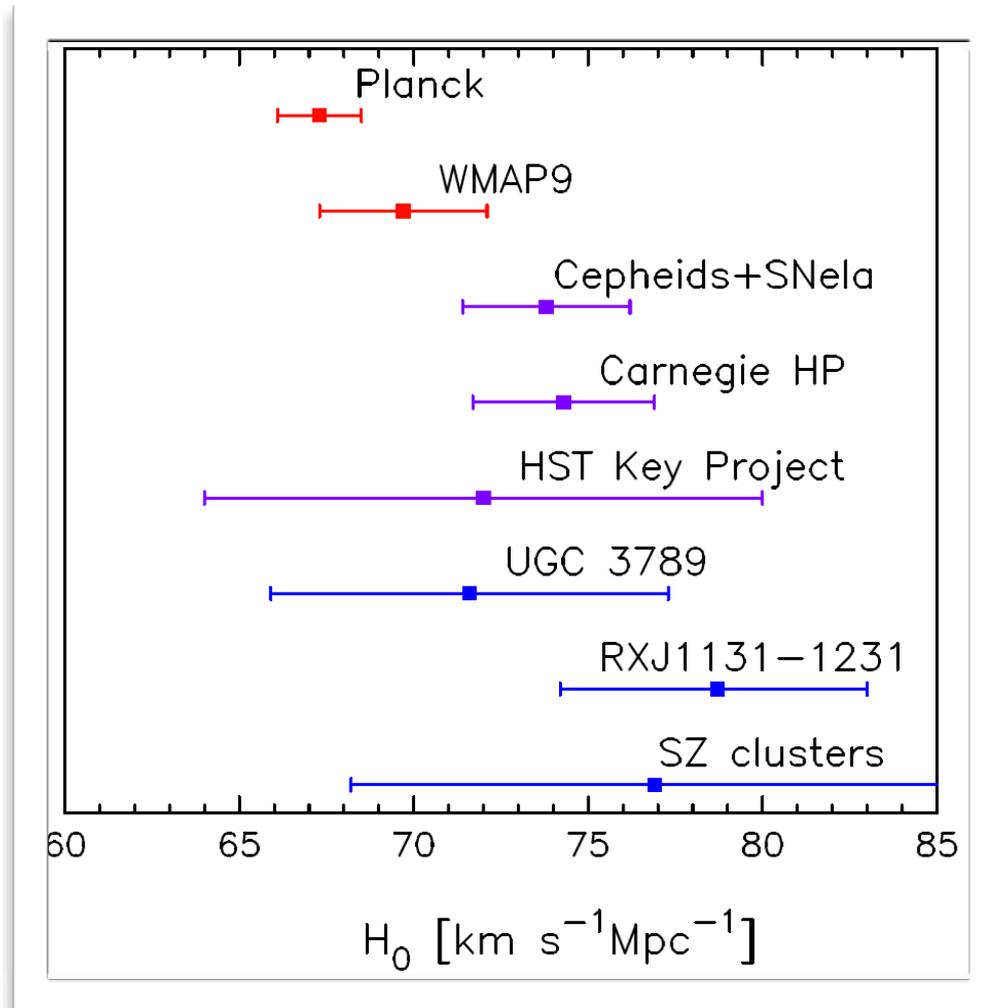
- Vannak-e eddig fel nem fedezett természeti törvények?
- Hogyan érthetjük meg a sötét energia rejtélyét?
- Létezik-e több mint három tér-dimenzió?
- Egyesülnek-e az alapvető kölcsönhatások?
- Miért van oly sokfajta elemi részecske? Van-e esetleg több?
- Mi a sötét anyag?
- Elő tudjuk-e állítani laboratóriumban a sötét anyagot?
- Hogyan keletkezett a Világegyetem?
- Hová tűnt az antianyag?

Hogyan látjuk ma a világot?

- A VE születése után 0,02 mp-cel, 13,8 milliárd ($\pm 1\%$) évvel ezelőtt nagy sűrűségű és hőmérsékletű elektromágneses plazmával (elektron, pozitron, foton, kevéske proton és neutron) volt kitöltve
- A VE tágult és hűlt. A harmadik perc végén hőmérséklete 900 millió K alá süllyedt. Ekkor kialakultak a könnyű elemek (H, He, Li, Be, B)
- 379 ezer évvel később hőmérséklete 3000 K-re süllyedt. Ekkor kialakultak a semleges atomok, így a sugárzás és anyag közötti kölcsönhatás megszűnt. Ettől kezdve a sugárzás szabadon tágult a VE-mel és hűlt a ma mérhető 2,73 K-es értékre.
- Első csillagok 200 millió évvel később gyulladtak ki.

Hogyan látjuk ma a világot?

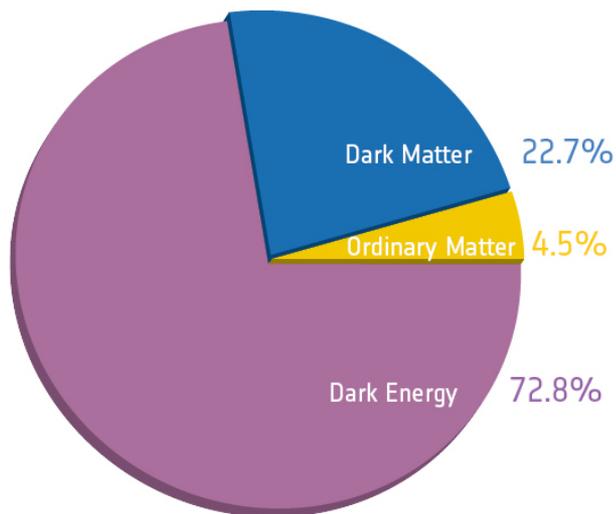
- A VE tágulását meghatározó Hubble-állandó értéke 67.3 ± 1.2 (km/s)/Mpc (Planck)
- Az adatok jelenlegi értelmezése szerint a VE örökké tágulni fog, ...

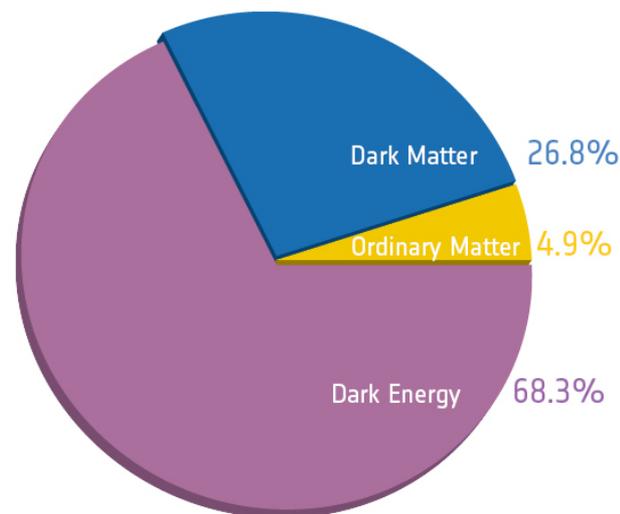
Hogyan látjuk ma a világot?

- A VE tömegének 5%-a a bennünket is felépítő atomokból áll. 27%-a olyan hideg „sötét anyag”, amelyet laboratóriumban nem sikerült előállítani. 68%-a ismeretlen eredetű „sötét energia”. Mindez csak 100 Mpc léptékben, nem a Földön!

Planck előtt:

Planck után:

- Az első 0,02 másodperc történéseire is lehet következtetni a WMAP/Planck adataiból (felfűvódás?) és részecskefizikai kísérletekből

Aki nem hiszi, járjon utána...

Vége

